

Київська Академія

Випуск 10

Київ
Laurus
2012

Максим Яременко

**Насолоди освічених в Україні XVIII століття
(про культуру вживання церковною елітою чаю,
кави та вина)**

Зазвичай, коли вітчизняні історики ведуть мову про благодатні плоди освіченості, то вказують, як інтелектуальний багаж допомагає його носієві робити кар'єру, служити на благо вітчизни, просвічувати інших абошо. Разом з тим, набуті знання в ранньомодерний час безпосередньо чи опосередковано впливали й на інші, «прозаїчніші», речі, як-от зовнішній вигляд чи зміни у побутових звичках. Далі спробую проілюструвати це твердження на прикладі прилучення церковної еліти¹ Київської митрополії до вживання деяких засобів насолоди у XVIII ст.: чаю, кави та вина. Для початку зупинюся детальніше на побутованні згаданих напоїв у «гастрономічній культурі» тогочасного «чиновного» духовенства.

«Наваривши чаю, кушать во здравіє»

На усталену культуру вживання чаю церковною елітою Київської митрополії XVIII ст. вказують реєстри майна її представників. Серед приватного кухонного посуду тут натрапляємо — в одних випадках у повному комплекті, в інших частково — майже на весь спектр наборів для приготування та заживання згаданого напою. У переліках речей спеціально виокремлюються великі металеві чайники «для варенія води» (або ж — «что воду грѣть»), а та-

¹ У межах Київської митрополії до церковної еліти чи вищого духовенства найперше відношу, окрім архієрея, такі групи чорноризців: могилянську професуру, настоятелів і «чиновну» братію монастирів (зазвичай ті, хто належав до духовних соборів обителей: намісники, економі, еклесіархи) та ігуменів і архімандритів, які проживати тут «на покої».

кож менші чайнички для заварювання («чайникъ, что чай пить неболшой») — іноді також металеві, інколи порцелянові (див. додаток 1). Коли чай був готовим, його пили зі спеціальних чашок різної ємності, використовували блюдця, а дехто з духовенства послуговувався спеціальним ситечком для проціджування напою («ложечка цедилная», «сѣточка», «друшлячокъ»). Ці прибори виготовлялися з різноманітного матеріалу. Деякі описи дозволяють припустити, що церковна еліта зналася також із такими забавками, якими тішаться й понині — чашками зі статуетками всередині. В описах майна зафіксовані порцелянові чашки з накривками («с кришками»). Можна обережно припустити, що вони призначалися для заварювання та споживання чаю без чайничка.

З реєстрів рухомості та документів, які згадаю далі (січове листування), зрозуміло, що чай вживали з цукром, тож цукорниці, інколи виконані «в тон» (аналогічний матеріал) до інших приборів для чаювання, також супроводжували побут чорноризців. Деякі з них, наскільки можна судити з лаконічних описів, були достатньо вишуканими, наприклад, мали ніжки чи кілька шухлядок: власне для цукру, а також, приміром, для кави та чаю. До цукорниць могли додаватися спеціальні ложечки та щипці.

Окрім безпосередньо необхідного для вживання напою посуду, «чиновне» духовенство мало й інші, «додаткові», складники для «чайної церемонії». У реєстрах спеціально, хоча й не завжди, виділялася тара для зберігання сухого продукту — чайниці. Подеколи їх називають просто «жестяними сосудами», а інколи про наповнення подібних бляшанок, що могли бути універсальними і недаремно ще називалися «корінницями», залишається тільки здогадуватися. Для прикладу, видубицький настоятель Сиф Гамалія мав «пушокъ мѣдныхъ финифтомъ наведенныхъ китайскихъ три» (1767), проте їхнє призначення у реєстрі не деталізовано, натомість окремо також згадано «чайниці»². Так само можна лише припускати, де зберігали чай видубицький ієромонах Мелетій,

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві [далі — ЦДІАК України]. Ф. 130, оп. 1, спр. 200а. Арк. 14–14 зв. Пушка, за словником Грінченка, — «жестяная или деревяная банка» (Грінченко Б. Д. *Словарь української мови*. К., 1959. Т. III (О–П). С. 503). Чайниця — «сосуд для держания сухаго чая, когда подают чайный прибор» (*Словарь Академии Российской*. СПб., 1794. Ч. VI и последняя (от Т. до конца). Стб. 659).

який мав «корѣнницъ жестяних четири», та його сусід по монастирю архімандрит Іларіон (див. додатки 1 і 2) і чи використовували вони свої бляшанки для цього продукту. Яків Маркович, приміром, одного разу занотував, що, придбавши чай, «оним великой и малой жестянок досипалем» (1729), не називаючи при цьому згадану тару «чайницями»³, а деякі згадки вказують на зберігання у бляшаній «пушці» інших речей, як-от «кресива»⁴.

Важко встановити, чи існували спеціальні таці для чаювання — їх відомі мені реєстри речей «чиновного» духовенства не фіксують, хоча такі «подноси» в інших документах зустрічаються. Приміром, 1724 р. саме «тацу на чай или кагве» замовив собі виготовити з цини Яків Маркович⁵. Зате різного розміру «подноси», переважно мідні, фініфтяні та олов'яні, але також і срібні чи комбіновані (наприклад, «подносикъ маленькій мѣдний финифтомъ блакитнымъ обложеный съ сребными квѣтками», чи «бумажныхъ лакерованныхъ черныхъ съ золотомъ два», або ж «подносиковъ бумажныхъ неболшихъ с внутри плетенныхъ четыре»), були звичним елементом побуту як духовних осіб, опиши майна яких не містять жодних згадок про чайні та кавові прибори, так і тих, хто вживав кофеїнові напої⁶. Інколи в реєстрах згадано спеціальні скатертини для чаювання серед так само типових для того часу різноманітних «скатертей», «салфет», «салветок», «настольничков»⁷. Так, у переліку речей покійного видубицького ігумена Сифа Гамалії 1767 р. значився «платокъ на столъ для чаю красной шерстяной»⁸, а 1769 р. Пустинно-Миколаївський мо-

³ *Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. (1717–1767 гг.)* / Под ред. Ал. Лазаревского. К., 1895. Ч. II (1726–1729 гг.). С. 280.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 395. Арк. 3.

⁵ *Дневник генерального подскарбья Якова Марковича* / Под ред. Ал. Лазаревского. К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 141.

⁶ Див., наприклад, серед посуду видубицького ігумена Сифа Гамалії 1767 р. та кирилівського архімандрита Миколая Цвіта 1784 р.: ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 178, спр. 43. Арк. 17 зв.; ф. 130, оп. 1, спр. 200а. Арк. 14–14 зв.

⁷ Для Рафаїла (Заборовського) навіть спеціально коштом катедрального монастиря закупували «крохмал до салфѣтъ и скатѣртѣй архіѣрѣйскихъ» (Там само. Ф. 129, оп. 2, спр. 1. Арк. 18).

⁸ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 200а. Арк. 13.

настир придбав разом з іншими скатертинами та серветками дві «салюетки что чаи пють»⁹.

Окрім згаданого побутового конвою «чайної церемонії», існували й інші, достатньо специфічні складники. Так, 1759 р. для київського митрополита було куплено «три горшки на чаєвую воду здѣланних, поливанних, горщикъ по пятнадцать копѣекъ»¹⁰. Важко сказати, звідки брало «чиновне» духовенство воду для напоїв, але Максим Берлинський у написаній на рубежі XVIII–XIX ст. «*Истории города Киева от основания его до настоящего времени*» зазначав:

Днепровская вода цветом желтоватая и приметно отличается от светлой воды десенской, качеством несколько железистая, для питья мягкая и сладкая, также для варения чаю и мытья весьма способная; чем и преимуществует перед многими возле Киева ключевыми водами, из коих, однако, некоторые, как весьма чистые, для питья оной предпочитают; другие же, преимущественно изобилующие селитренными, гипсовыми, соляными или охренными веществами, и вредны, и разве по нужде употребляемы¹¹.

Для кип'ятіння води, необхідної, аби приготувати напій, подеколи використовували спеціальні «фаєрки чаєві»: саме на таке призначення цієї переносної невеличкої плитки вказує реєстр майна видубицького ієромонаха Йосифа 1774 р. (див. додаток 2). «Фаєрки» присутні також у частині інших опрацьованих реєстрів, проте їхнє призначення більше ніде не конкретизоване¹².

До інших речей, які могли застосовуватися під час чаювання, слід долучити спеціальний посуд для конфєктів – солодошів на кшталт желе чи джему або ж конфітюру¹³. Зокрема, у кирилівського

⁹ Там само. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 20.

¹⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського [далі – ІР НБУВ]. Ф. 160, спр. 185–228. Арк. 91 зв.

¹¹ Берлинський М. Ф. *История міста Києва*. К., 1991. С. 222.

¹² Див., наприклад, згадку мосенжної фаєрки у Сильвестра Ляскоронського: ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873. Арк. 4.

¹³ Див., наприклад, як мав готуватися «конфѣктъ рожовій»: *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* / Підгот. до видання В. А. Передрієнко. К., 1984. С. 80–81. Згадані солодоші, зроблені з відповідних рослин, використовувалися і з лікарською метою, тож не даремно Яків Маркович, який у щоденнику не забував згадувати про підтримання власного здоров'я, приймав «проносное лѣкарство в

архімандрита Миколая Цвіта (†1784) було «чашечокъ неболшихъ для конфектовъ финиѳяныхъ пять» та «поднось финиѳяной для конфектовъ с девятью штучками финиѳяними жъ одинъ»¹⁴.

Виробники чайного посуду у реєстрах переважно не вказані, хоча можна припустити місцеве походження глиняних та скляних ємностей. З інших документів також відомо про виготовлення та ремонт українськими конвісарами металевих блюдець, кавників тощо¹⁵. В описах майна згадується про використання російського посуду, а серед порцеляни була, цілком природно, китайська і німецька. Останній факт доволі цікавий, адже вказує на проникнення нового західноєвропейського явища в Україну. Значний попит на китайський, а згодом і японський, фарфор у Європі (і для новомодних колекцій у спеціальних порцелянових кабінетах, і суто ужитково — до столу) спричинив до того, що в саксонському Мейсені на початку XVIII ст., а від середини століття — повсюдно у німецьких землях, налагодили виготовлення за китайським зразком (а деяких чайних приборів — за японським) виробів із фарфору, що мали і художній, і комерційний успіх¹⁶. Закордонна порцеляна із заходу потрапляла і до Гетьманщини. Наприклад, у відомості 1766 р. Добрянської прикордонної митниці про імпорتنі товари та купців зафіксовано завезення «посуды фарфоровой простой чайников, чашек, чайниц, сахарниц» 848 дюжин та ще 51 штуку. Прикметно, що порцеляну тоді доставляли лише російські купці, хоча через цю митницю, головну для проїзду з-за кордону до північної Гетьманщини, переміщалися і річпосполитські торгівці, і купці-старовіри зі слобід Гетьманщини, і чернігівські, ніжинські та з інших населених пунктів підприємці¹⁷.

Реєстри майна «чиновних» ченців засвідчують, що вживання чаю було поширеним та, як видається, звичним явищем. Коли

конфектъ» (див., наприклад: *Дневник генерального подскарбиа Якова Марковича. (1717–1767 гг.)*. К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 279).

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 178, спр. 43. Арк. 17 зв. —18.

¹⁵ Див., наприклад: там само. Ф. 129, оп. 2, спр. 1. Арк. 22; ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 31.

¹⁶ С. Le Corbeiller. *German Porcelain of the Eighteenth Century* // The Metropolitan Museum of Art Bulletin. New Series. 1990, vol. 47, No 4 (Spring). P. 5–6, 8, 18.

¹⁷ Тищенко М. *Нариси зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в.* // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1931, кн. XXVI. С. 365.

цей продукт став традиційним доповненням до столу церковної еліти — можна лише здогадуватися. Звісно, що навряд чи доречно шукати точної дати. У визначенні нижньої межі не дуже допоможуть також описи речей духовенства, адже відсутність у котрогось із їхніх власників чайних приборів не означає, що він не пив чаю. Навпаки, є документальні згадки про достойників, які регулярно заживали цей напій, однак у посмертних реєстрах їхнього майна відповідного посуду не зафіксовано.

Відомо, приміром, що золотOVERHO-михайлівський архімандрит Йоаникій Скабовський (1752–1753) ревно стежив за приготуванням для нього чаю, а по смерті серед його речей згадано лише цукорницю¹⁸. Петропавлівський ігумен Софроній (1785–1786) придбав низку приборів для чаювання, проте до переліку його рухомості внесено лишень два чайники¹⁹. Дехто, передбачаючи близьку смерть, спродував усе майно, тож у духовниці йшлося лише про те, як ділити між спадкоємцями гроші. Так, наприклад, вчинив кирилівський ігумен Феофан Жолтовський (†1762)²⁰. Інші «чиновні» ченці самостійно наприкінці життя роздавали набуте, як золотOVERHO-михайлівський архімандрит Модест (†1768)²¹, і після відходу таких осіб у засвіти не було потреби фіксувати надбане добро. Зрештою, за перші десятиліття XVIII ст. наразі не так багато виявлено реєстрів майна чорноризців. З огляду на сказане, з певністю не можемо ствердити, що відсутність у заповіті 1726 р. колишнього моголянського ректора, київського пустинно-миколаївського ігумена Христофора Чарнуцького, хворого на туберкульоз, згадок про кавовий та чайний прибори²² однозначно вказує на те, що він цих засобів насолоди не вживав. Скажімо, у посмертному реєстрі речей одного з його «колег», кирилівського настоятеля Феодосія Глинського (†1738), не фіксується жодного

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 148, спр. 56. Арк. 7–7 зв.

¹⁹ Там само. Оп. 180, спр. 12. Арк. 11 зв., 66.

²⁰ Там само. Оп. 157, спр. 4. Арк. 1–2.

²¹ Там само. Оп. 1024, спр. 1831. Арк. 1–1 зв.

²² *Києво-Моголянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія. Зб. док. / Упор. Задорожна О. Ф., Кузик Т. Л., Хижняк З. І., Яременко М. В. К., 2005. С. 37–39, № 12; с. 389–390.*

посуду (є лише «скатєртєй чотири»)²³, але ж це не означає, що він харчувався, не використовуючи відповідні прибори, та споживав сирі продукти.

Дошукуючись приблизного часу появи у церковній еліті пристрасті до чаю, маємо зважати на те, що, по-перше, вже у першій чверті XVIII ст. Гетьманщина була транзитною територією, через яку з Росії чай вивозився далі на захід, тож можна обережно припустити, що знайомство з цим напоєм могло початися теж тоді. По-друге, не слід забувати про переміщення та активні контакти українського духовенства з російськими теренами. Вони розпочалися ще в XVII ст., проте найінтенсивніший період «малоросійського церковного впливання в Великоросії» припав на першу половину XVIII ст., а українське духовенство для різних цілей активно використовував уже Петро I²⁴. Відтак, згодом, більш-менш «масове» знайомство священнослужителів із Гетьманщини з чаєм відбулося десь у першій чверті XVIII ст., коли активізувалися безпосередні контакти з Росією, де якраз тоді набуло популярності вживання чаю (про це буде мова далі), як, до речі, і в Західній Європі²⁵.

Опосередковано про те, що в першій третині XVIII ст. чай ще не став дуже поширеним, свідчить лексика опису відповідного посуду золотOVERHO-михайлівського економа Веніаміна 1735 р. В келії ієромонаха були чайні «фінжали» та «приставочки» до них (див. додаток 1). Можна припустити, що йдеться про «філіжанки» та блюдечка, які тоді ще не звикли називати «чашками» та «блюдцями», як це стали робити згодом²⁶. Однак і пізніше, як-от у різ-

²³ ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 1а. Арк. 3.

²⁴ Харлампович К. В. *Малоросійське впливання на великорусську церковну жизнь*. Казань, 1914. Т. I. С. 459–467 та наст.

²⁵ У Західній Європі «споживання чаю [...] стане помітним лише в 20–30-х роках XVIII ст.», коли почалася пряму торгівля з Китаєм (Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* К., 1995. Т. I: *Структури повсякденності: можливе і неможливе*. С. 209).

²⁶ Зазначу, що реєстр майна Веніаміна містить інші незрозумілі фіксації. Коли економ був у Росії, виникла потреба взяти у нього в келії один із монастирських привілеїв, тож приміщення відімкнули і зробили «рѣѣстръ вѣщѣй». Серед них значиться «коть сѣри заморскіи» (ЦДІАК України. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 4). Про що йдеться – тварину, яка мала якусь шпарину, аби залишати келію за тривалої відсутності господаря, хутро, неживий предмет, наприклад, фігурку

них варіантах реєстру речей видубицького ченця Мелетія 1762 р., «чашки чайні» та «фінжали» виступають взаємозамінними синонімами²⁷, тож маємо відмовитися від такого аргументу, розраховуючи час завоювання напоєм української «церковної прихильності».

Чи регулярним і з якою частотою було вживання чаю духовенством, сказати непросто, тим паче що відповідь на таке питання вимагає конкретних свідчень, а не узагальнень. Утім, навіть поодинокі факти вказують, що у другій половині XVIII ст. «чиновні» чорноризці сприймали чаювання як річ звичну. Про це свідчать не лише реєстри їхнього майна з фіксацією відповідного посуду, а й окремі репліки у документах. Так, софійський ієромонах Рафаїл, вихованець КМА²⁸, перебуваючи у 1763–1765 рр. на Січі, де він ще з двома ченцями збирав милостиню, у листі 1764 р. до катедрального писаря Якова Воронковського, теж могилянського вихованця, а згодом помітної серед київської церковної еліти особи, власника найбільшої з відомих на сьогодні київських настоятельських бібліотек²⁹, просив: «чаю хотя купѣть, хотя так пришлѣть, бо нѣгде в нас достать»³⁰. Слід гадати, отож, що цей напій, без якого Рафаїл не міг обійтися, таки став одним із необхідних елементів

(але тоді б в описі мали звично вказати матеріал виготовлення), описку (приміром, «кот» замість «коц») – залишається тільки здогадуватися.

²⁷ Пор.: там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 13 зв. та арк. 14 зв.

²⁸ На його «латинську» освіченість вказує як послуговування у листах вставками відповідною мовою, так і опосередкована інформація. Так, у одному з текстів Рафаїл згадує свого брата Івана Кремянського, священника зубівської перкви Миргородської протопопії (*Переписка с Запорожьем. (1763–1765 гг.)* / Сообщил О. Левицкий // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца [далі – ЧИОНЛ]. 1905. Кн. 18, вып. III и IV. Отд. III. С. 27). У списки могилянських студентів 1750-х рр. внесені студенти Роман та Іван Кремянські із Зубівки, сини тамтешнього вже покійного попа. Перший 1754 р. почав вивчати теологію, але у грудні «отехаль къ Требенскимъ на инспекторію» (ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 172. Арк. 491, 493). З огляду на поширену практику брати при постризі нове ім'я, перша літера якого збігається з попереднім, та зважаючи на викладені вище дані, з високою часткою вірогідності можна ототожнити студента Романа та ієромонаха Рафаїла.

²⁹ Посмертний реєстр речей видубицького ігумена Якова зафіксував 372 власні книги та 16 примірників, взятих у інших бібліотеках, не кажучи вже про 62 в'язки документів та окремі манускрипти (див.: Яременко М. *Київське чернецтво XVIII ст.* К., 2007. С. 159–160).

³⁰ *Переписка с Запорожьем. (1763–1765 гг.)*. С. 39.

його повсякденного харчування. У відповідь катедральний писар передав на Січ «от всей братіи [...] полфунта чаю», а від себе «головку сахару» зі словами: «наваривши чаю, кушать во здравіє вам з отцем Яфетом и Гервасієм желаю»³¹.

Частоту чаювань можна приблизно оцінити, простеживши за кількістю придбаного для приготування напою сухого інгредієнта. Так, відомо, що петропавлівський ігумен Софроній із другої половини березня 1785 р. до початку лютого 1786 р. (десь на 10 місяців) за власний кошт купив в одного з київських купців 2 фунти чаю (майже 800 г)³². Отож, згідно з цими даними, щомісяця Софроній мав уживати близько 80 г продукту, себто трохи більше 2,5 г на день, або ж приблизно одну чашку, якщо керуватися сьгоднішніми нормами заварювання не надто міцного напою. Втім, ми не знаємо, скільки чаю він спожив у гостях, скількох осіб пригостив сам і чи були інші джерела отримання цього напою настоятелем.

Слід зазначити, що купівля чаю та посуду, необхідного для його приготування і пиття, була індивідуальною справою кожного ченця, себто відбувалася за його гроші. Разом із тим, обителі часом закуповували чай за монастирські кошти, зазвичай до настоятельського столу чи для бенкетів із гостями, що майже одне і те саме, адже така публічна особа, як «начальник» чернечої спільноти, мав завжди бути готовим до учти за участі поважних візитерів. Витрата монастирських грошей на кофеїнові продукти для ігуменів та архіандритів добре простежується за документами останньої третини XVIII ст., хоча абсолютною нормою (особливо для ранішого часу) такі закупівлі, схоже, не були, що підтверджує й приклад шойно згаданого ігумена Софронія. 1768 р. Пустинно-Миколаївський монастир, приміром, готуючись зустрічати новопоставленого архіандрита, придбав чверть фунта чаю (приблизно 100 г), а наступного року один раз розщедрився на 50 г «для

³¹ Там само. С. 41.

³² ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 66. У Гетьманщині XVIII ст. фунт дорівнював 393,13 г, а російський становив 409,512 г (Сидоренко О. Ф. *Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст.* К., 1975. С. 159. Далі всі переведення на сучасну вимірвальну систему роблю за цим виданням, с. 158–159). Позаяк інколи важко встановити, про яку – українську чи російську – одиницю міри ваги йдеться, беру приблизне значення 400 г, що суттєво не корегуватиме підрахунки.

соборної братії» та 100 г «для преключивших гостей»³³. У першій половині 1780-х рр. Кирилівська обитель купувала згаданий продукт для ігумена Кирилівського монастиря Кирила Кучеровського, а також для прийому запрошених на свята гостей³⁴. На таких урочистих учтах чаювання були звичним явищем, тож не дарма у покоях Видубицької обителі, приготованих 1775 р. до свята Великомученика Георгія не більше ніж на 40 персон (саме стільки у них згадано стільців, зате ножів було лише 30, а тари для спиртного ще менше), серед переліку посуду значилося одне «ситце чай цѣдить»³⁵.

Так само важко встановити, скільки чашок чаю щоденно випивав колишній настоятель Пекінської місії, кирилівський архімандрит (1783–1784) Миколай Цвіт, у чиєму посмертному реєстрі майна зафіксовано десь 12 кг чаю³⁶. Тож спосіб обрахування любові до китайського продукту за кількістю придбаного сухого інгредієнта не вельми надійний. Натомість інша інформація – про обов'язки трьох служителів кирилівського, згодом золотоверхомихайлівського архімандрита Йоанікія Скабовського, письмово викладені ним 1751 р., – засвідчує, що чаювання було частим, регулярним, приготуванню напою приділялася пильна увага, а за окремі «процедури» заварювання відповідало аж двоє із трьох слуг. Один зі служителів Скабовського мав не лише доглядати келію та настоятеля, («без потреби съ келій ѿтнюд нікуда не ѿлучатись, смотрѣть, чтоб въ келій[...] все было чисто и исправно, чтоб какъ ѿдежда, такъ и протчее все на своемъ мѣстѣ лежалъ, чтоб не было порознь поразброшиванъ [...], чтоб наволочки на подушки потребнаго времени были перемѣняеми»), вчасно віддавати, перелічивши, у прання брудну білизну та інші речі «и протчее, что

³³ ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 2, 11. У витратній книзі Пустинно-Миколаївської обителі за 1768 р. лише раз зазначено про придбання 50 г чаю, без вказівки його кінцевого споживача. Однак навряд чи він призначався для рядової братії, адже навіть на великі свята, як-от храмове чи Різдво, до загального братського столу нічого подібного не купували (див.: там само. Арк. 3 зв., 4 зв.–5).

³⁴ Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила*. К., 2005. С. 207, 259.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 573. Арк. 36.

³⁶ Там само. Ф. 127, оп. 178, спр. 43. Арк. 17.

принадлежить въ келій исправлять вѣрно и радително», а й стежити, «чтоб напитки были всегда позакуперованы, чтоб чай чисто и исправно былъ готованъ». Інший, «менший», прислужник доглядав за столовою келією архімандрита, зокрема, «чтоб рукотійка, лихтари, ножи, талѣрки и протчєє, а найпачє вода на чай переваруємая, была чиста»³⁷.

Зрештою, у відомій сатири «Плач київських монахів» 1786 р., де обігрується обговорення на соборі Печерської лаври небезпек від запровадження секуляризаційної реформи, один із представників монастирської верхівки, другий економ Варсонофій, розпачливо заявляє:

Я вижу, что все уже нині не тоє, —
Улетіло от нас время золотое!
Треба буквицю нам заготовляти,
Бо ні за що буде чаю купувати.
А на сахар і вовсі грошей не буде [...]»³⁸.

Як видається, вміщення згадки про пиття чаю у цьому творі теж вказує на призвичаєність до чаювання «чиновної» монастирської братії³⁹.

У документах переважно не деталізується сорт напою, уживаного духовенством: йдеться просто про «чай», або «зелений чай». Поодинокі свідчення, проте, вказують, що церковна еліта розумілася на різноманітні видів цього продукту. Зокрема, у Києві куштували «жулан»⁴⁰ — дорогий байховий зелений чай вищого сорту⁴¹, а білоруський єпископ Георгій Кониський у листі з Варшави до переяславського владика 1767 р. дякував за його «писання» «с

³⁷ Там само. Оп. 148, спр. 56. Арк. 39–39 зв.

³⁸ *Українська література XVIII ст.* / Вступна стаття, упорядк. та прим. О. В. Мишанича. К., 1983. С. 218.

³⁹ Цікаво, що коли 1833 р. в Російській імперії вперше спробували на Кавказі вирощувати чай, за цією ініціативою стояв разом із тамтешнім намісником вірменський патріарх Нерсєс V (Субботин А. П. *Чай и чайная торговля в России и других государствах. Производство, потребление, распределение чая.* СПб., 1892. С. 34). Це може свідчити, що напій цілком був прийнятий духовенством як «свій».

⁴⁰ Див., наприклад, під 1760 р.: ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 242, 250.

⁴¹ За словником кінця XVIII ст., жулан — «чай зеленой китайской лучшаго разбора» (*Словарь Академии Российской.* СПб., 1790. Ч. II (от Г. до З.). Стб. 1196).

приложенним разных сортов китайским презентом»⁴². Ціна, за яку «чиновне» духовенство купувало продукт (про це йтиметься далі), дозволяє припустити, що низькосортний «кирпичний» чай до його столу не потрапляв.

Уживання «кофи»

«Чиновне» духовенство заживало у XVIII ст. також каву, проте цей напій, якщо покладатися на реєстри майна, користувався меншою популярністю, аніж чай. За даними переліків рухомості – джерела не вельми надійного, а до того ж фрагментарного, – серед церковної еліти ледь переважали любителі тільки чаю (7 осіб із 14), був лише один «кавоман», а близько половини (6 монахів) пили обидва напої.

Для приготування «кофе» використовували різного розміру металеві кавники: мідні, мосенжні, олов'яні. Характерно, що в переліках речей не виокремлено ні спеціальних чашок для вживання готового напою, ні інших приборів, а млинок для кави згадується лише один раз. Можливо, його могли замінити спеціальні ступки із макогончиками («можчирь з тлучкомъ»), які фіксуються частіше⁴³. На таку думку нашттовхує інформація капітана японської шхуни Дайкокуя Кодаю, який після корабельної аварії 1783 р. промандрував від Алеутських островів, через Камчатку й Іркутськ аж до Петербурга, де мав аудієнцію в імператриці, а на батьківщину повернувся 1792 р. Свідчення надзвичайно спостережливого капітана, першого очевидця, який побачив Росію, лягли в основу «Хокуса монряку» («Короткі звістки про поневіряння у північних водах») – зібрання відомостей японців про Росію XVIII ст., що їх завершив укладати 1794 р. Кацурагава Хосю⁴⁴. У цій книзі занотовано наступну процедуру приготування напою у Росії: кавові зер-

⁴² Архив ЮЗР. К., 1864. Ч. I, т. III: *Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский. 1759–1771 г.* С. 433, № LXV.

⁴³ Див., наприклад, у Сильвестра Ляскоронського: ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873. Арк. 4.

⁴⁴ Про трактат детальніше див.: Константинов В. М. *Россия XVIII века глазами японцев // Кацурагава Хосю. Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)* / Пер. с японского, комментарий и приложения В. М. Константинова. М., 1978. С. 23–39.

на «поджаривают, толкут в ступке, заваривают кипятком и пьют с сахаром и молоком»⁴⁵.

В Україні зерна також спеціально смажили⁴⁶ чи «палили» (див. додаток 2, де згадано цукорницю, а в одній з її шухлядок «кофе паленого двѣ ложки»). Молочник, внесений до переліку посуду Кирила Кучеровського (див. додаток 1), вказує на додавання молока до «вина ісламу». Втім, він належав настоятелю, який любляв і чай, тому не виключено, що міг ставати у пригоді при споживанні обох напоїв, адже пиття чаю з молоком практикувалося у Російській імперії.

Зокрема, в уже цитованому свідченні японського очевидця, який бував у шляхетних столичних товариствах, зазначається, що чай «кладут в серебряный сосуд с носиком и заваривают, заливая кипятком, после чего пьют. В него часто добавляють сахар и молоко»⁴⁷.

Вживання кави (як і чаю) вже в 1720-х рр. козацькою старшиною засвідчене діаріушами Якова Марковича та Миколи Ханенка⁴⁸. Лідія Гнатюк, звернувши увагу на форму іменування кави у щоденнику Марковича в другій половині 1720-х рр., яка калькувала турецький відповідник («кагве»), та на спеціальне відзначення випадків вживання напою, припустила, що йдеться про «входження реалії в життя українців» та що кавування було «чи-

⁴⁵ Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)*. С. 208.

⁴⁶ У одному з лікарських порадників навіть складник ліків від внутрішньої лихоманки рекомендувалося засмажити «яко кофе» (*Лікарські та господарські порадники XVIII ст.* С. 65). Про смаження кави перед вживанням згадує Маркович (*Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.)*. К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 211).

⁴⁷ Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)*. С. 208.

⁴⁸ *Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753 г.)* / Изд. Ал. Лазаревский. К., 1884. С. 5; *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.)*. К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 91, 94, 114, 207, 211. Наскільки можна судити з нотаток обох достойників (а як детально фіксувалося кавування, ми не знаємо), напій вони вживали не щоденно, а якщо зважати на час доби (коли він вказаний) – то зазвичай зранку чи в першій половині дня, а також по обіді.

мось іще дуже новим і незвичним для того часу»⁴⁹. Однак слово «кагве» свідчить, як видається, не так про час «входження» напою, як про терени його запозичення. Значно пізніше, в другій половині XVIII ст., у документації Коша, що постійно контактував з Кримом, «вино ісламу» називали хоча й у дещо відмінній, проте схожій формі — «кохве»⁵⁰.

Вже у першій чверті XVIII ст. каву відносно регулярно імпортували до Гетьманщини, хоча й у невеликих кількостях, зі Сходу безпечнішим шляхом через терени Речі Посполитої⁵¹, причому, схоже, цей товар не транспортували далі, себто використовували в Україні. Зокрема, у 1717 р. до «Малоросії» було завезено «ис Турецкой землі и іс Полши» «кае 14 ок» (майже 18 кг), 1718 р. — «кае 40 ок» (трохи більше 51 кг), 1719 р. — «кае 8 ок» (понад 10 кг), 1720 р. — «кае 32 ока» (майже 41 кг)⁵². На турецький слід практики кавування у чернечому середовищі опосередковано вказують археологічні знахідки фрагментів турецьких фаянсових кавових чашок кінця XVII—XVIII ст. на території Вознесенського жіночого монастиря на Печерську (переведений на Поділ 1712), де постригалися черниці з відомих родин, а також у ямі XVIII ст. на території Золотоверхо-Михайлівської обителі⁵³.

На те, що цей продукт не був якоюсь дивиною, а щонайпізніше від середини XVIII ст. його добре знали церковні кола, вказує звичне утворення від слова «кофе» прикметників на по-

⁴⁹ Гнатюк Л. *Чи така вже віденська віденська кава? (Історія слів в історії народів)* // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. 2007. Вип. 16. С. 389.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 229, оп. 1, спр. 36. Арк. 16. Принагідно висловлюю щиру вдячність Тетяні Кузик, яка не лише вказала на цей документ, а й поділилася копією, зробленою для публікації у корпусному виданні «*Архів Коша Нової Запорозької Січі*».

⁵¹ Порівняння безпечності різних шляхів див.: Тищенко М. *Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.* // Історично-географічний збірник. 1928. Т. II. С. 114.

⁵² Дубровський В. *До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст.* // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1931. Кн. XXVI. С. 383–386.

⁵³ Чміль Л. *Імпортна кераміка з розкопок Старого Арсеналу в Києві* // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. 2009. Вип. 18. С. 69.

значення кольору: «полурясоць куничній новій роллю кофейною покритій», полусукно «темнокофейне» (1753)⁵⁴, «раса полусуконная кофейная» (1759)⁵⁵, каптан «кимчатиной кафеиноного цвету» (1764)⁵⁶, «каванъ штофу кофейного...», «полурясоць штофній кофейній...» (1766)⁵⁷, «ряса лѣстринная кофейная...», «каванъ штофній кофейній...», «платокъ италіанскій кофейный» (1767)⁵⁸, «ряса суконная кофейная» (1773)⁵⁹, «пуговоць гарусных кофейных шість» (1775)⁶⁰, «платокъ кофейной шолковой», «полурясоць ролѣ кофейной», «каванъ ролѣ кофейной», «положокъ фліору кофейного» (1784)⁶¹, «зарукавоць под кофейнымъ канаватомъ...» (1786)⁶² тощо.

Як і чай, кава була «індивідуальним» напоєм, хоча для настоятелів та гостей її могли закуповувати на монастирський кошт. Для прикладу, 1769 р. пустинно-миколаївському архімандриту Єпіфанію Могілянському обитель разово придбала пуд (майже 16 кг) кави⁶³. Наприкінці 1770-х – у першій половині 1780-х рр. Кирилівський монастир, готуючись до прийому гостей на свята, витрачався і на каву⁶⁴, а згаданий продукт регулярно не пізніше, ніж від 1779 р., спеціально закуповували до настоятельської келії⁶⁵. Останній факт дозволяє поррахувати приблизну кількість уживаного архімандритом напою. За рік – від 25 серп-

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 148, спр. 56. Арк. 7, 28 зв.

⁵⁵ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 87. Арк. 2.

⁵⁶ Там само. Ф. 127, оп. 159, спр. 114. Арк. 18.

⁵⁷ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 21.

⁵⁸ Там само. Спр. 200а. Арк. 12–13.

⁵⁹ Там само. Спр. 440. Арк. 22.

⁶⁰ Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2313. Арк. 5.

⁶¹ Там само. Оп. 178, спр. 43. Арк. 14, 16 зв. —17.

⁶² Там само. Оп. 180, спр. 12. Арк. 10 зв.

⁶³ Там само. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 22.

⁶⁴ Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила*. С. 259.

⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 7 зв., 16 зв., 18, 19 зв., 22 зв., 31. Ірина Марголіна та Василій Ульяновський чомусь помилково стверджують, що пункт про закупівлю для ігумена Кирила кави потрапив у витратні книги Кирилівського монастиря від 1782 р., і саме з цього року настоятель почав її вживати (Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила*. С. 207).

ня 1779 р. до 22 серпня 1780 р. – для помешкання настоятеля придбали 12 фунтів «кофи»: 3 фунти 25 серпня, 1 фунт 27 січня, 1 фунт 21 лютого, 4 фунти 16 березня та 3 фунти 21 травня (чергова закупівля припала якраз на 22 серпня). Якщо усереднювати, то вийде, що настоятель щомісяця споживав 1 фунт (близько 400 г) кави, або ж десь 13,5 г щоденно. Сучасні кулінарні книги вказують, що вага чайної ложки меленої кави складає 7 г. Ми не знаємо, якими були норми приготування напою у той час, проте за сьогоднішніми рекомендаціями, вказаними на пакунках натурального продукту (одна чайна ложка на одну порцію), Кирилу вистачало б на дві порції, що правда за умови одноосібного пиття. Так це було чи ні – однозначно стверджувати не доводиться, адже архимандрит міг пригощати гостей. На це опосередковано вказує нерівномірність закупівлі «кофи»: одного разу 3 фунти на 4 місяці, іншого – 4 фунти на 66 днів. До того ж ми не знаємо, чи настоятель додатково не витрачався на зерна з власної кишені.

У випадку з кавуванням Кирила зауважу іншу цікаву річ: архимандрит хворів, на що вказує регулярна купівля для нього ліків, і, схоже, у нього слабувала травна система, адже серед придбаного значився «слабительный порошок», а незадовго до смерті Кирило занедужав «тяжелой желтичной болезнью»⁶⁶. Можна припустити, що Кучеровський вживав каву з лікувальною метою. У Російській імперії, як і в тогочасній Західній Європі, принаймні на рівні освіченої публіки, вважалося, що «кофей» «укрепляет желудок, пособляет варению пищи, служит помощью от головной болезни, зависящей от недоварения в желудке, и проганяет сон»⁶⁷. Ще раніше, у XVII ст., в Московській державі чай, який тоді ще не увійшов до масового вжитку, пробували вирощувати в аптечних садах та на грядках, якими опікувалися переважно іноземці, з лікарською метою, а особливо його цінували як засіб проти наслідків пияцтва⁶⁸. Кава та чай упродовж XVIII ст. знайшли місце й у практиках українського т. зв. «традиційного» лікування, де грішне перемішане з праведним, а випробуване часом використання трав і речовин – з різноманітними забобонами, чаруваннями тощо.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ *Словарь Академии Российской*. СПб., 1792. Ч. III (от З. до М.). Стб. 882.

⁶⁸ Скороходов Л. Я. *Краткий очерк истории русской медицины. С 20 портретами*. Л., 1926. С. 38.

Нові складники «традиційних» ліків

Насамперед слід зазначити, що мова піде не про «народну» медицину, а про лікарські порадики, розповсюджені передусім серед соціальних верхів, а також письменних людей⁶⁹, у тому числі й серед білого та чорного духовенства. Для прикладу, у приватній бібліотеці видубицького ігумена Якова Воронковського були і травники, і нещодавно опублікована медична література, якот: «Лѣчебникъ рукописный въ бумагу оправный», «Книжка рукописная разныхъ медическихъ сочиненій in 4°», «Наставленія и правила врачевныя для деревенскихъ жителей, служащія къ умноженію недовольнаго числа людей въ Россіи» (праця засновника медичного факультету Московського університету доктора медицини Йогана Керштенса). Серед випозичених у бібліотеці Софійського монастиря друків Яків користувався ще одним виданням: «Книга полска печатанна называемая травникъ лѣчебной въ лист»⁷⁰. У Київському Пустинно-Миколаївському монастирі не лише послуговувалися традиційними рецептами приготування ліків, а, схоже, навіть виготовляли їх на продаж⁷¹.

На вживання в церковних середовищах рукописних лікарських порадики вказують власницькі записи й нотатки на полях збережених до сьогодні збірників відповідного змісту. Так, один «лічебник» входить до виконаного різними почерками збірника XVIII ст., що належав у різний час духовним особам: тут знаходимо виконану тією ж рукою, що й частина записів, нотатку «списася книжица сія рабом Бжіим сщенноіереем Іоанномъ, пресвитеромъ Юзефовским. Року Бжія 1781 мсця априля 2 дня въ Юзефовцѣ», а також священицький і дияконський власницькі записи XIX ст.⁷².

⁶⁹ Неписьменний у своїй більшості простолюди навряд чи потребував такого штиту збірників, до яких часто переписувалися тексти із тогочасних наукових медичних видань, та й інгредієнти, які там використовувалися (угорське вино, прянощі тощо), коштували достатньо дорого.

⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 169, спр. 21. Арк. 25 зв., 27, 32.

⁷¹ На останній висновок наптовхує настанова додавати до посудини з одним універсальним бальзамом від цілого букета хвороб опис його чудодійної сили, спосіб вживання, а також вказувати ціну (там само. Ф. 131, оп. 33, спр. 4. Арк. 1–4 зв.).

⁷² ІР НБУВ. ДА/П.537. Арк. перед 1 (н/н.) зі зв., 16, 73–77.

Інший манускрипт, написаний різними почерками XVIII ст., як свідчать покрайні нотатки, на 1833 р. належав іерею. Його попередніх власників не названо, однак дві маргіналії вказують, що лікування велося не без допомоги духовенства, зокрема чорного, а може й у монастирі, адже під рецептами почерком XVIII ст. зазначено: під одним, що «надобно спросить отца Сумеона», під іншим — «об нем совершенно вѣстим его превелебіє отць Іраклій Летушевичъ»⁷³. У ще одному з переглянутих мною рукописів прямо вказано на переписання тексту парафіяльним дяком⁷⁴, а в іншому про пов'язаність власника (переписувача?) з Церквою опосередковано інформують включені до збірника жартівливі оповіді про дурного дяка «Наставленникъ», «Заговоръ на попа», «Служба пиворѣзамъ и пяницямъ, съложенная 1740 году в наставленіє пянственнаго и небогоугоднаго ѳхъ житія во обличеніє» (тут детально наслідуються чини богослужбових текстів зі стихирами, гласами, тропарями, ірмосами, канонами, сідальними, кондаками, світильними тощо), а також лаврський «Плач» 1786 р.⁷⁵. Ще один, нині опублікований, «зільник» («Лѣкарства ѡписа(н)ніє») третьої чверті XVIII ст. найімовірніше належав котромусь лютенському священику (Гадяцький полк) чи одному з сотенних та одночасно духовного правління канцеляристів, на що вказують маргіналії⁷⁶. Оприлюдненими Олександром Потебнею текстами порадників другої половини XVIII ст., на думку видавця, володів представник сотенної чи полкової старшини Лубенського полку⁷⁷.

До зацікавлення духовенства лікуванням могла підштовхувати не в останню чергу потреба надавати поради мирянам. У XVIII ст. такий аспект пастирських обов'язків навіть заохочувався «академічними» медиками. Так, професор медицини і філософії Московського університету Керштенс у шойно згаданій брошурі 1769 р. радив, аби зберігання лікувальних трав, роздавання їх се-

⁷³ Там само. Ф. 160, спр. 87. Арк. 7 зв., 31 зв., 55–57, 80. Іменування «превелебним» вказує на ігуменський сан Іраклія.

⁷⁴ Там само. Неж 146. Арк. 54 зв.

⁷⁵ Там само. Ф. 1, спр. 7574. Арк. 59–78.

⁷⁶ Передрієнко В. А. *Передмова* // Лікарські та господарські порадники XVIII ст. С. 10.

⁷⁷ Потебня А. *Малорусские домашние лечебники XVIII в.* // Киевская старина [далі – КС]. 1890. № 1. С. 92.

лянам та проведення консультацій щодо правильного застосування здійснювали «старосты, приказчики, священники, помѣщики и ихъ жены», причому «сіє исполнять надобно [...] третіймъ из любви къ ближньому»⁷⁸.

Українські рукописні лікарські порадики загалом майже не згадували такого комплексу медичних ефектів застосування кави та чаю, що його приписували цим напоям західні лікарі XVII–XVIII ст., як-от здатність «вина ісламу» протверезувати, проясняти мозок, бадьорити організм, стимулювати кровообіг, зменшувати сексуальну енергію, осушувати тіло тощо. Вже у XVII ст. чай надіяли схожими до кавових та оригінальними ефектами: активізація тіла, зняття втоми, зміцнення шлунку, очищення печінки, поліпшення травлення, полегшення головного болю, покращення пам'яті тощо⁷⁹; напій славився також як ліки від нежитю, цинги та лихоманки⁸⁰. Тож не дивно, що окремі медики пропагували часте вживання чаю, як мінімум – 10 чашок щоденно.

Зате українські «травники» містили свої «модифікації», не виключено – запозичені, але з яких джерел, слід досліджувати спеціально. Зокрема, один із варіантів зарадити болю крижів рекомендував: «з кофе(мъ) наготова(н)нимъ розмочъ дрякву и да(й) выпить»⁸¹. «Вино ісламу» могло пособити лікуванню нежитю: «ежели въ кого случится насморкъ, то кофе с табакомъ пополамъ приниматьъ – многим по натуре биваетъ врачеваніемъ»⁸². Кава пропонувалася серед «инихъ речей, поти справуючи(х), опрочъ лѣка(р)скихъ», поряд із оленьчим рогом, сіркою, «лопановим» коренем тощо⁸³. До певної міри такі потрактування перегукуються зі щойно наведеним твердженням про осушування тіла. Втім, щоденник Якова Марковича подає інші, практичніші, засоби для виведення з тіла рідини – більш-менш регулярну «пургацію». Принагідно за-

⁷⁸ Див., наприклад, у рукописній копії XVIII ст.: ІР НБУВ. Ф. 1, спр. 7574. Арк. 27–27 зв.

⁷⁹ Шивельбуш В. *Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів*. К., 2007. С. 48–63, 94, 99.

⁸⁰ Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* К., 1995. Т. I: *Структури повсякденності: можливе і неможливе*. С. 210.

⁸¹ *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* С. 61.

⁸² ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 87. Арк. 80 зв.

⁸³ *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* С. 36.

уважу, що занотовані Марковичем відносно часті прийоми проносного свідчать не так про постійні недомагання, як про начитаність — таке собі «профілактичне» ставлення до власного здоров'я внаслідок обізнаності з тогочасною науковою медициною.

Інокли Маркович справді пише, що слабував на шлунок, в інших випадках він приймав «пургент», маючи проблеми з уриною, ще в інших — взагалі не згадує про жодну хворобу, але проносне вживає. Ба більше, у щоденнику зафіксовано випадки, коли «болѣзнь на кшталтъ диссентерѣи» приходила на наступний день після приймання згаданих ліків та частих «sedes»⁸⁴. Профілактична мета такого самолікування спиралася на розповсюджену в європейській філософії та «академічній» медицині XVII–XVIII ст. думку, яка відводила рідині у тілі людини важливий вплив на здоров'я. Наприклад, Інокентій Гізель у трактаті про душу розтлумачував існування чотирьох першорідин, що формують різні типи темпераменту, а також роз'яснював основні, вторинні, природні та вироджені з них протиприродні рідини у тілі, які несуть і життєдайну енергію, і різноманітні хвороби⁸⁵. Позаяк вважали, що зайве накопичення згаданої «субстанції» спричиняло всілякі недомагання, то дипломовані медики у XVIII ст. навіть нежить пропонували лікувати комплексно, починаючи з очищення шлунку «поносомъ» (волога з різноманітних частин тіла виходила саме за його допомогою). Проносне рекомендували, наприклад, приймати навіть людям, «коѣ послѣ скорбей возмогают»; послаблювальні пілюлі мали також «стягати» «изъ головы и мозгу мокроту», зараджуючи тим самим хворобі очей. Вважалося, що «пургація» допомагає хворим «опухолію водяною», а очищення шлунку сприяє вивільненню тіла «от зимних мокротныхъ грубостей»⁸⁶. Ба більше, понос, що не супроводжувався додатковими симптомами, як-от висока температура, вважався навіть корисним. Зі сказаного легко зрозуміти, чому серед обізнаної публіки чистити шлунок стало нормою чи навіть правилом. Відтак, Маркович добре знав поради тогочасної медицини та уважно ставився до свого здоров'я. Звіс-

⁸⁴ Див., наприклад: *Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. (1717–1767 гг.)*. К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 171.

⁸⁵ Інокентій Гізель. *Вибрані твори у 3 томах* / Редактор-упорядник Л. Довга. К., 2009. Т. II. С. 365–371.

⁸⁶ Див., наприклад: ІРНБУВ. Ф. 1, спр. 697. Арк. 8, 11, 12 зв.—13 зв. та ін.

но, свою роль зіграла також його можливість регулярно консультуватися із професійними медиками. Схожого ставлення до кави у цього достойника, одного з найосвіченіших людей свого часу, за шоденником не простежується, тож залишається тільки здогадуватися, чи її потогінна, як вважали, функція нав'язує до тієї нової «осушувальної» ролі напою, що мала навіть ідеологічне підґрунтя у «прогресивно налаштованих міщанських авторів» Заходу⁸⁷.

Що ж до чаю, то в українських порадниках, як і в західному трактуванні, він пособляв від головного болю, а також кашлю, щоправда, вкупі з іншими процедурами, але все тим же шляхом виведення рідини – тут через потовиділення. Спочатку слабуючому на зазначені недуги належало попарити по коліна ноги у воді із сіном, що спричиняло «пот весьма великой», а затим посилити ефект, випивши «чаю чашок три» та вкрившись⁸⁸.

Окрім рідкісних прямих вказівок на медичні ефекти кави та чаю, порадники пропонували застосовувати окремий чайний та кавовий посуд для дозування препаратів, уживати кофеїнові напої як одну з можливих основ для розчинення лікувальних інгредієнтів, а також використовувати їх споживання як мірило для часу чи частоти приймання ліків. Остання деталь може підказати, як і коли відбувалися чаювання чи кавування. Так, в одному з рукописів, у рецепті ліків від туберкульозу та інших «грудних» хвороб, читаємо, як треба готувати із трав необхідний напій, уживання якого мірялося чашками. Належало взяти мати-й-мачухи, «то єсть бѣлокопитникъ, или подбѣль, чернобыли, вероники, бѣлой буквиць» та шавлії: перших трьох по рівній частині, буквиці і шавлії – менше, варити «онья какъ чай, пить въ день разъ по три чашкы»⁸⁹. В інших порадниках інгредієнти вимірялися як чайними чашками, так і чайними ложками (наприклад, «якъ пять ложокъ чайнихъ»)⁹⁰. У ще одному «лічебнику», як уже згадувалося, складник до ліків слід було підсмажити, «яко кофе». Втім, найчастіше чай фігурував як можлива основа для розведення лікувальної

⁸⁷ Шивельбуш В. *Смаки раю*. С. 62–63.

⁸⁸ *Малорусские домашние лечебники XVIII в.* // КС. 1890. № 2. С. 43 (Приложение).

⁸⁹ ІР НБУВ. ДА/П.537. Арк. 76 зв.

⁹⁰ Там само. Ф. 160, спр. 87. Арк. 77, 81 зв.; *Малорусские домашние лечебники XVIII в.* // КС. 1890. № 2. С. 44, 48 (Приложение).

речовини: «ежелы здѣлается глухота или шум в головѣ, то должно пит корень фиялковой, покрывши хотя в чай или так самой»; ліки «на каменную болѣзнь» «принимат и чаемъ запивать»; від кашлю «клей вышневіи въ горячомъ чаю розвести и пить, да и такъ йсти велми ползует»; від вугрів належало вживати у чаеві «раксъ зѣля, облупивши верхню кору», а від гарячки «пит в чай или пивѣ» висушений у затінку молодий маковий цвіт — тоді «болной будет спат и бол утишится». Так само від гарячки мала пособити вживана вранці та ввечері у теплому пиві чи чаї кров з-під правого крила молодого живого голуба⁹¹. Зацікавленим пацієнтам адресувався інший рецепт: «Аще в кого голова болитъ, отход ѡтходит, кровь из жилъ выходит изнутри утробы, во федронъ печеть, ѡзми траву кропъ и крипивоє сѣмя, столчи гораздо, зсушивши, надше в водѣ теплой или в чаю пий — ѡздравѣешь скоро»⁹². «На подагру и гирагру» ставав у пригоді «сок с шавлѣи в чаю и в чом теплом». Той-таки сік «в чаю албо в другом трунку» мав пособити зубному болю⁹³. Поряд із вином чай годився для запивання «алкермесу», а також для вживання шафрану у комплексі засобів, що мали зарадити, «когда цвѣт не идет в жени», хоча при цьому рекомендувалося приймати ще й «кровочистительні» краплі⁹⁴.

Аналогічну функцію рідкої основи виконувала й кава. Зокрема, у ній чи теплому пиві належало вживати «прошо(к) на вѣ(т) ровъ випужаючи(й) особливи(й)», приготований із цілої низки складників. У каві або в спеціальному трав'яному чи м'ясному наварі пропонувалося зранку приймати порошок проти гарячки, який готувався із ракових очок, оленячого рогу, цинамону та інших інгредієнтів. Так само «чторанку» належало у «кофе» чи спеціальній горілці розчиняти й уживати шлунковий порошок із ракових очок, «кореня ужовникового» тощо⁹⁵.

Поради, сформульовані у «зільниках», вказували також на час і частотність приймання ліків за аналогією до чаювання та каво-

⁹¹ ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 87. Арк. 80, 82 зв., 86–88.

⁹² Там само. Неж 146. Арк. 25.

⁹³ *Малорусские домашние лечебники XVIII в.* // КС. 1890. № 1. С. 10, 16 (Приложения).

⁹⁴ Там само. 1890. № 2. С. 48 (Приложения).

⁹⁵ *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* С. 36, 62, 83.

пиття. Так, жінки, які не бажали народжувати дітей, мали «варить барвѣнковой корень въ водѣ и во мѣсто чаю пит»⁹⁶. «От всѣх почти болѣзней» допомагало зварене у воді «зѣлля *carduus venednѣи*» (варіанти – «кардус венедикти», «*caudus venedcѣй*»), яке належало «во мѣсто чаю ежеденно пить»⁹⁷. Схожі зауваги дозволяють припустити, що чай та каву вживали і вранці, і перед сном. У рукописному «лічебнику» (як уже зазначалося, здогадно монастирському) рецепт від болю у грудях пропонував на ніч укутуватися, приклавши до грудей виварену в чистій воді гірчицю, «а воду тую горкую з сахаремъ надще или на ночь мѣсто чаю заживат»⁹⁸. Порадник із Гадяцького полку «на боі голови з распаленіє(мъ) в(ъ) гора(ч)ки» рекомендував «пить вареную буквицю з(ра)на и на ночь вмѣсто кофе». Так само ліки від «чекрики» (підступної внутрішньої гарячки) слід було вживати «рано и на ночь вмѣсто кофе»⁹⁹.

Інформація про кількаразове вживання кофеїнових напоїв частково перегукується зі згадуваними вище спостереженнями, викладеними у творі Хосю, де зазначено, що в Росії «утром едят хлеб и пьют кофе», його ж споживають «у благородных людей» відразу по обіді, «кроме того постоянно пьют чай»¹⁰⁰.

«И вино веселитъ сердце челоѡѡка»

Перш ніж вести мову про споживання церковною елітою вина, наголошу, що йдеться про хмільний напій із винограду, бо у документах XVIII ст. під узагальнюючою назвою «вино» фігурувало різноманітне спиртне, тож подеколи для розрізнення алкогольних напоїв застосовували окреслення «гаряче» чи «хлібне вино» (міцніші хмільні вироби) та «виноградне вино»¹⁰¹. Позаяк остан-

⁹⁶ ІР НБУВ. Ф. 1, спр. 7574. Арк. 44 зв.

⁹⁷ *Малорусские домашние лечебники XVIII в.* // КС. 1890. № 2. С. 38 (Приложенія).

⁹⁸ ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 87. Арк. 88 зв.

⁹⁹ *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* С. 19, 65.

¹⁰⁰ Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)*. С. 208, 210.

¹⁰¹ На таке розрізнення вказується також у словнику кінця XVIII ст., у якому під визначення «вино» віднесено і виноградний виріб, і «всякое хмельное питье, или крепкий напиток из ягод или из хлеба посредством перегонки чрез куб

ній продукт не був новинкою в Україні, то йтиметься лише про те, чи пила вино церковна еліта, і якщо так — то яке саме.

Заживання чорним духовенством спиртного, серед іншого — й вина, підтверджують реєстри майна, де зафіксовано різного розміру та матеріалу (срібні, позолочені, кришталеві, скляні, «рисовані» тощо) кубки і кубочки, склянки (зокрема, пивні та медові) і «румки», «пакали» і «пакалчики»/«пукалики», чарки та чарочки, «погарі»/«пугарі» та «винні чашки», причому у достатньо великих як на одну особу кількостях. Ця деталь недвозначно вказує на публічність українських настоятелів та «чиновної» монастирської братії, а також ченців-професорів, для яких відвідувачі та спільні трапези були доволі звичною і статусною справою¹⁰². Цікаво, що широко розповсюдженою річчю у побуті видних «чорноризців» стали своєрідні «мобільні бари» — «погребці». Вони являли собою різного розміру скриньки із замком, зазвичай внутрішнім, у яких зберігали різного об'єму кришталеві чи скляні пляшки. Такі «пуздерка» фіксуються упродовж усього XVIII ст., а їхні лаконічні описи дозволяють краще уявити, про що йдеться.

Так, у реєстрі майна Христофора Чарнуцького 1726 р. згадано «2 погребца немѣцких с хрусталными скляницами»¹⁰³, а в золотоверхо-михайлівського економа Веніаміна — одне «пуздерко» з п'ятьма «фляшками» (1735)¹⁰⁴. У золотоверхо-михайлівського архімандрита Йоаникія Скабовського (†1753) були «пуздерко шліонское зъ 7 фляшками хрусталными круглими: четирма болшими, а трома меншими порожними, а едной нѣтъ, да на споду двѣ фляшечки порожніе жъ и двѣ румки водчанихъ», «пуздерко шліонское другое в которомъ фляшокъ круглихъ хрусталнихъ болшихъ 4, меншихъ 2 да на споду фляшечки двѣ маленкіе — всѣ порожніе, пукаликъ с кришкою, румокъ двѣ виновихъ, а двѣ

доставаемый. Иначе выгоняемое из хлеба вино называется просто горелка, сивуха» (див.: *Словарь Академии Российской*. СПб., 1789. Ч. I (от А. до Г.). Стб. 705).

¹⁰² Див. детальніше: Яременко М. «Матеріальний світ» ректора Академії середини XVIII ст. (на прикладі архімандрита Сильвестра Ляскоронського) // Наукові записки НАУКМА. 2004. Т. 35: Київська Академія. С. 27.

¹⁰³ *Києво-Могилянська Академія кін. XVII — поч. XIX ст.: повсякденна історія*. С. 39, № 12.

¹⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 4.

водчаних»¹⁰⁵. Колишній могилянський ректор Сильвестр Ляскоронський (†1754) мав чотири «пуздерка» з різною кількістю кришталевих та скляних великих і малих пляшок¹⁰⁶, а видубицький намісник Ісая (†1759) – одне «пуздерко [...] зь шрубованою фляшкою»¹⁰⁷. Серед речей видубицького ігумена Сифа Гамалії 1767 р. згадано «[по]гребець шліонській жолтій, вь ономъ фля[ш]окъ фрусталных болших четире, менших четире жь, зь шрубками оловяними, графинчиковъ 2 зь пробками фрусталними, стакан фрусталный золоченій и квѣтчастій и кришка ѿт пукала фрустална золоченая, зь замкомъ нутранымъ»; «погребець деревяній бѣлій, желѣзомъ окованый, вь немъ фляшь десять фрусталных простих, пробки мѣдью оправленные, а два мѣста вь ономъ праздные, зь замкомъ нутренымъ»; «погребець меншій деревяній бѣлій, вь ономъ фляшокъ фрусталных простихъ шесть, зь замкомъ нутранымъ, окованное желѣзомъ»; «погребець деревянной зелено обмаліованый желѣзомъ окованній, зь нутранымъ замкомъ, вь немъ фляшь болших шест фрусталных шляфованых зь пробками мѣдью оправленными»; «погребець деревяній бѣлій, желѣзомъ окованній, зь нутренымъ замкомъ безъ завѣсь, вь немъ фляшь четире фрусталных простихъ и одна простого синего стекла»¹⁰⁸. Видубицький ігумен (1767–1774) Яків Воронковський мав також «пуздерко», оббите шкірою, із кришталевими штофами, та «пуздерко маліованое болшое, в ней фляшок пробых три»¹⁰⁹. У Кирила Кучеровського в духівниці 1783 р. фігурували «пуздерокъ съ фляшами фрусталными двое»¹¹⁰. Власні «міні-бари» мали й інші «чиновні» ченці¹¹¹ та заможніші, а також достатньо убогі «нечи-

¹⁰⁵ Там само. Ф. 127, оп. 148, спр. 56. Арк. 7 зв.

¹⁰⁶ Там само. Оп. 1024, спр. 873. Арк. 3 зв.

¹⁰⁷ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 87. Арк. 6.

¹⁰⁸ Там само. Спр. 200а. Арк. 15 зв. —16.

¹⁰⁹ Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 21. Арк. 43; ф. 130, оп. 2, спр. 538. Арк. 9 зв.

¹¹⁰ *Кисво-Моголянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія*. С. 246, № 153.

¹¹¹ Для прикладу, архімандрит Іларіон (†1766), який доживав віку у Видубицькій обителі, мав два «погребці»: на 8 та 4 скляних штофи (ЦЦІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 23 зв., 30). У видубицького економа Ісаї також було «пуздерко» (Там само. Спр. 466. Арк. 32 зв.).

новні» монахи¹¹². Виготовлялися навіть спеціальні пляшки для таких скриньок — «фляшки» та «фляші» «пуздеркові»¹¹³, а окремо для вина можна було придбати відповідний «на вино бутилок» чи «бутыль»¹¹⁴.

Описи «погребців» переважно не деталізують призначення тари, що у них зберігалася, але йшлося, мабуть, і про вино, як засвідчує один з «міні-барів» Скабовського, де було «румокъ двѣ виновихъ». Принагідно додаю, що різноманітні «ларчики» являли собою типову ознаку тогочасного побуту церковної еліти. Окрема їх група слугувала для «бюрократичних» цілей, зокрема спеціального зберігання письмового приладдя. Так, серед речей золото-верхо-михайлівського економа Веніаміна фіксується «каламаръ и пѣсочница цѣнова в пудлѣ цѣновомъ»¹¹⁵. Кирилівський архімандрит Кирило (†1783) мав «ларчикъ [...], мраморомъ же наведенъ, в немъ чернилница фрусталная одна, а другая стеклянная, цвѣтом наведенная, песочницъ фрусталныхъ шлюфованныхъ двѣ, да ножнички єдны»¹¹⁶, а видубицький ігумен Сиф використовував не лише «міні-бари» та дерев'яний «ларчик» із внутрішнім замочком для олов'яних каламаря і пісочниці, а й «ларчикъ деревяный въ немъ двѣ чайницѣ и сахарниця жєстяныє зъ нутранымъ замкомъ одинъ»¹¹⁷. В архімандрита Іларіона (†1766), який мешкав «на покої» у Видубицькій обителі, теж був спеціальний «ящикъ желтой мѣди зъ кришкою мѣдною жъ подорожній, въ которомъ тарѣлочокъ мѣднихъ чєтири, приставочокъ мѣднихъ же двѣ, красной мѣднихъ (sic!) же двѣ, въ немъ же єще оловяное пуделечко зъ чарочками и ложечками трома мѣдними побѣливанними»¹¹⁸. Однак «наймодерніше» як для того часу та найбюрократичніше виглядав побут

¹¹² Див., наприклад: Там само. Ф. 127, оп. 1020, спр. 591. Арк. 10; оп. 1024, спр. 395. Арк. 3; ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 7 зв.; спр. 440. Арк. 11, 15, 23 зв.; спр. 723. Арк. 4 зв.; ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 245. Арк. 12.

¹¹³ Див., наприклад: ЦДІАК України. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 3 зв.

¹¹⁴ Там само. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 14 зв.—15; ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 2 зв.

¹¹⁵ Там само. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 3 зв.

¹¹⁶ *Києво-Могилянська Академія кін. XVII — поч. XIX ст.: повсякденна історія*. С. 246, № 153.

¹¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 200а. Арк. 15.

¹¹⁸ Там само. Спр. 97. Арк. 29.

видубицького ігумена Якова Воронковського (†1774), який мав не лише «сундучокъ съ дерева кислицѣ на каламарѣ и пѣсочницю», а й «кабинетъ съ дерева шелковицѣ съ четирима ящиками и съ нутряними замками одинъ»¹¹⁹.

Інколи у реєстрах духовенства окремо виділено посуд для вина, а окремо «медова», «водкова» та інша тара, як-от у вищезгаданого Йоаникія Скабовського. Золотоверхо-михайлівський економ Веніамін також мав «кубочки кристалні винові»¹²⁰, колишній могилянський ректор Сильвестр Ляскоронський – «стаканчиковъ виновихъ хрусталнихъ болшихъ чтири, меншихъ три»¹²¹, а у кирилівського архімандрита Кирила було «румокъ виновыхъ четьре»¹²², причому 1780 р. для келії кирилівського настоятеля монастир придбав ще 12 «винових румокъ зъ золотими каймами шлѣфованнихъ та «шесть чашокъ виновихъ с ручками квѣтчастихъ и золотими каймами»¹²³.

На популярність вина вказують не лише згадки про відповідний посуд: у XVIII ст. цей напій став традиційним гостинцем для вищого духовенства до свят чи навіть одним із елементів етикету у спілкуванні з представниками церковної еліти. Наприклад, за даними витрат могилянської конгрегаційної скарбниці, на вино й церемоніальний хліб виділялися спеціальні кошти, аби вручити їх митрополиту, ректору, монастирським настоятелям чи професорам як «поклони» з різних приводів: «на вино и хлѣбъ къ преосвященному, какъ ѣздили студенты благодарить за служеніе и посѣщеніе, дано 1 [рубль. – *М. Я.*]», «на вино к преосвященному и хлѣбъ, благодаря по празникѣ, дано 72 [копійки. – *М. Я.*]»; «на вино къ оцу архимандритѣ братскому и хлѣбъ, благодаря за служеніе, дано 72 [копійки. – *М. Я.*]»; «на вино оцу пійтицкому Вакинѣу за проповѣдь 50 [копійок. – *М. Я.*]» тощо¹²⁴.

¹¹⁹ Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 21. Арк. 43.

¹²⁰ Там само. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 3.

¹²¹ Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 873. Арк. 3.

¹²² *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія*. С. 246, № 153.

¹²³ ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 19а зв.

¹²⁴ Тут згадано лише кілька випадків за 1752 р. Що йдеться саме про вино, а не якийсь інший спиртний напій, свідчить той факт, що у відомості окремо виділяються витрати на «водку» та «сладкі водки», «мед», «сивуху» (див.: *Могилянська*

Так само «с хлѣбом и вином изъявить свое почтеніе» ходив до колишнього вчителя німецької мови, магістра Івана Самойловича, Іван Фальковський після повернення з Угорщини¹²⁵. Настоятель Кирилівського монастиря Феофан Жолтовський, коли клопотався 1760 р. про отримання дозволу на збір милостині на Січі, також вів переговори з нижчими за статусом, але здатними допомогти завершити їх успішно духовними особами, розпочинаючи з вина та хліба. Навряд чи це служило тільки прагматичній меті успішно вирішити справу через «подношенія», зазначу – достатньо скромні у грошовому еквіваленті, або ж як «простий порух поваги чи любові»¹²⁶. Як на мене, згадані дарунки були передусім виявом «політесу», таким собі «дипломатичним даром», що ним духовні особи вітали один одного з різних приводів (храмове свято, іменини, Новий рік тощо¹²⁷). Так само, зрештою, чинила й світська знать: для прикладу, Яків Маркович «обсилав» «водкою и проч., за любов приятелскую»¹²⁸.

Привченість церковної еліти до вина у XVIII ст. фіксували іноземці. Так, пастор Христоф-Вільгельм Хегельмаєр, який у другій половині 1730-х рр. бував у Києві і спілкувався з могилянськими професорами, а згодом, 1739 р. у Штутгарті, опублікував свої замітки, згадує, серед іншого, що «вони завжди мають запас цукерок, угорського вина і горілки»¹²⁹. Врешті, схильність чорного духовенства до вина знайшла відображення у сатиричних випадках, котрі, як вважають, належали іночому перу. У «Плачі київських

Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія. С. 164, № 104; с. 166–169, № 106).

¹²⁵ *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.* К., 1907. Отд. II (1721–1795 гг.) / Со введ. и прим. Н. И. Петрова. Т. 4: *Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.)* [далі – *АиД-4*]. С. 322, № LIX.

¹²⁶ Приклади таких «гостинців» Жолтовського та відповідне трактування «поклонів» наведено: Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила.* С. 199, 233.

¹²⁷ Див., приміром, згадки таких обдаровувань: там само. С. 262.

¹²⁸ Див., наприклад: *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.)*. К., 1893. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 179.

¹²⁹ Хегельмаєр Христоф-Вільгельм. *Повідомлення про стан ученості у Києві в Російській Україні* / Підгот. публікацію О. Дзюба // *Київська старовина.* 1994. № 2. С. 97.

монахів» (1786) один із членів лаврського духовного собору Інокентій, уставник лівого крилосу, заявляв: «...Апостол заперещает вином упиватись, / Для чого ж було нам його слов не держатись? / Но ми з вином всемірно обрашались во всякой час...»¹³⁰. У «Прибавку к плачу київських монахів» (1792) не лише згадується, що ченці пили «вино шампанське», а й зазначається: «...А дорогії напитки вовся треба вам забувати. / Из дерева же должно вам своїми руками поділать дерев'янії чаші, / Бо златих кубков не будуть іміть болі руки ваші»¹³¹.

Про споживання церковною елітою місцевого вина відомо мало, а Берлінський в описі Києва рубежа XVIII–XIX ст. зазначав, що «винограды здешние в садах разведены из таврических, венгерских и волоских пород, но вина из ягод не добывают, хотя неоднократно и с успехом был для того опыт»¹³². Справді, у XVIII ст. і київські, й інші монастирі Гетьманщини мали власні виноградники. Наприклад, у жовтні 1760 р. на вимогу митрополита із Мгарської Лубенської обителі у катедральну навіть спеціально передали з «виноградного заводу двѣстѣ кустовѣ с коренемъ молодой бѣлого винограду лозы на заводъ»¹³³, а у вересні 1762 р. Полтавський Хресто-Воздвиженський монастир надіслав владичі 130 грон із власного виноградника¹³⁴. Розведення лози в тогочасній Україні ще потребує окремого дослідження, так само як і призначення урожаю та способи і кількість виготовлення з нього хмільного напою. Напевно відомо лише те, що лозу плекали, виноград споживали, а вино пробували виготовляти. Втім, кліматичні умови Гетьманщини аж ніяк не сприяли продукуванню витончених вин, тому далі зупинюся лише на вживанні привізних напоїв.

Урізноманітненню винної карти церковної еліти сприяла участь могилянців у Токайській комісії в Угорщині, що займалася заготівлею вин до імператорського столу. При Комісії діяла похідна Успенська церква, настоятелів та «обслугу» якої прислали

¹³⁰ Українська література XVIII ст. С. 221–222. Про можливу належність твору ченцю див.: Каманин І. *Плач киевского лаврского Иеремии конца XVIII века* // ЧИОНЛ. 1907. Кн. 20, вып. I. Отд. II. С. 16.

¹³¹ Українська література XVIII ст. С. 223.

¹³² Берлінський М. Ф. *Исторія міста Києва*. С. 226.

¹³³ ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 293–293 зв.

¹³⁴ Там само. Арк. 491.

з Києва, адже для служби при храмі за кордоном вимагалася відповідна освітня і культурна підготовка. Хрестоматійно відомий приклад участі у Токайській комісії – це направлення в Угорщину в 1740-х рр. співаком Григорія Сковороди. 1775 р. успенським настоятелем у Токаї став братський ієромонах Юстин Фальковський, батько майбутнього ректора Могілянської академії Іриней (світське ім'я Іван) Фальковського. У подорож Юстин взяв і своїх синів. Після смерті 1780 р. його змінив ієромонах Аарон Пекалицький, майбутній викладач грецької мови в Київських Атенах¹³⁵. Описуючи перебування українців у Комісії, дослідники зазвичай розповідають, як ті, користуючись можливістю, доповнювали освіту, відвідуючи закордонні навчальні заклади. Однак долучення до закупівлі вин, схоже, впливало і на вироблення певних гастрономічних преференцій. Я далекий від того, аби виводити пристрасть Іриней (Фальковського) до надмірного споживання спиртного¹³⁶ від проведеного в Угорщині тинейджерського віку, але те, що він поповнив винний погріб київського митрополита, не викликає сумніву. Повернувшись 1783 р. додому «при транспортѣ государственных сухогрозных вин» та партій напою «для разных петербургских партикулярных особ», Іван доставив преосвященному Гавриїлу (Кременецькому) «нѣскольکو бутылок токайского сухогрозного вина», переданого Пекалицьким¹³⁷.

Угорське та інші вина могли закуповуватися й «на місці» чи у сусідній Речі Посполитій, адже саме звідти, а також із Криму, Шльонська, Волощини, «Цесарії» киево-подільські жителі привозили на продаж «виноградное волоское и других сортов вино»¹³⁸, причому вже у першій чверті XVIII ст. волоське та угорське вина значними партіями потрапляли до Гетьманщини з Правобережжя через Васильківський форпост. На початку XVIII ст., коли царський уряд переорієнтував українську торгівлю на росій-

¹³⁵ *АиД-4*. С. 185–186, № XXVI; с. 258–259, № XLIV.

¹³⁶ Схильність Іриней до пияцтва та намагання побороти цей гріх знайшли відображення також на сторінках його щоденних записок: Лозова Т. *Іриней Фальковський та його «Размышления ежедневные, писанные в 1787 году»* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 1997. Т. 2. С. 160–208.

¹³⁷ *АиД-4*. С. 320, № LIX.

¹³⁸ *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.* / Упоряд. Г. В. Болотова та ін. К., 1989. С. 21, 49.

ські порти, заморські вина потрапляли сюди навіть через Архангельськ¹³⁹. 1737 р. київському владіці Рафаїлу (Заборовському) коштом катедрального Софійського монастиря придбали в Києві, у слуцького купця Яна Христича, «бочку вина канарсекту» за 66 рублів та «вина лагонского польь кварта на іменины» (грецького з Лаконії?); тоді ж преосвященний отримав «вина ѿ цесарского посла»¹⁴⁰. Лише від 21 серпня до 7 вересня 1759 р. за розпорядженням київського митрополита Арсенія (Могилянського) було закуплено «тры антали вина венгерского»¹⁴¹ (трохи більше 186 л). Не гребувало київське духовенство й контрабандою. Наприкінці 1772 чи на початку 1773 р. на кордоні з Річчю Посполитою затримали лаврського ченця Єпіфанія, який таємно провозив з австрійських теренів (що робило придбання дешевшим) 5 атналів (310,5 л) угорського вина на замовлення «старійшої» братії¹⁴².

Розгалужена мережа київських «агентів» поповнювала київські церковні винниці не лише угорським, а й іншими закордонними напоями, як-от французькими і німецькими. Зокрема, правою рукою київського митрополита, який опікувався «благочестивими» на частині білоруських теренів Великого князівства Литовського, був слуцький архімандрит – упродовж XVIII ст. могилянський вихованець, якого посилали на затвердження місцевого колятора з Києва. Однак він не лише пас православних овець. Для прикладу, 1767 р. слуцький настоятель Павло надіслав до київського преосвященного «вина барилко малое французского називаемоґо пѣкардь, которое в Слуцкѣ продается, гарнець слуцкій по четири золотіи», та «вина барилко французского старого ординарногоґо». Письмово настоятель інформував:

Сіи вина послани к Вшѣму стителству на пробу, коихъ всегда можно достать въ Слуцку. Рейньвейну в Слуцку (сказуют) никогда не бывало, а о еремѣтарху и не знают, за койми в разніи мѣста писалъ я,

¹³⁹ Пришляк В. *До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII ст.* // Записки НТШ. 1997. Т. ССXXXIII: *Праці Історично-філософської секції*. С. 63, 65–66.

¹⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 129, оп. 2, спр. 1. Арк. 32 зв.–33.

¹⁴¹ ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 185–228. Арк. 89.

¹⁴² Каманин И. *Плач киевского лаврского Иеремии конца XVIII века*. С. 4–5.

тільки ще ніоткуда об них вѣдомости не получили, кромъ з Вилна от прѣсвѣщеннаго могилевскаго¹⁴³.

Як бачимо з цього листа, владика Арсеній (Могилянський) замовляв спеціальні сорти вин, а для здійснення його побажань случський архімандрит навіть залучав Георгія (Кониського), якого історіографія звично представляє як особу, постійно зайняту захистом прав православних та поширенням освіти, але аж ніяк не агентом з пошуку хмільних напоїв.

Винна карта церковної еліти урізноманітнювалася також волоським/молдавським продуктом, що, як твердять дослідники, надходив тоді в Україну «значними кількостями»¹⁴⁴. У 1780 р., наприклад, його закупували для кирилівського ігумена Кирила Кучеровського¹⁴⁵, а одного з Кирилових наступників, Феодосія, братія вітала при вступі на ігуменство 1784 р. винами волоським і «сандрійським»; пізніше до його столу теж звично закупували алкоголь із плодів виноградної лози для прийому гостей. Варто відзначити, що для кирилівського чернечого загалу цього не робили¹⁴⁶, як, зрештою, і для рядових монахів інших обителей.

Для настоятелів та їхніх гостей у Кирилівському монастирі припасали не лише молдавський, а й французький напій. На свята запрошених поважних світських та духовних достойників там частували, як твердять дослідники, і власним вином, і угорським, і «сардійським», і шампанським, як-от на Різдво 1764 р. чи на «храм» та Пасху у 1780-х рр.¹⁴⁷. Реєстри витрат київських обителей також фіксують закупівлю «полинкового» чи «полинного»

¹⁴³ ІР НУБВ. 444/605 с. Арк. 257 зв.

¹⁴⁴ Сидоренко О. Ф. *Торгівля // Історія української культури*. К., 2003. Т. 3: *Українська культура другої половини XVII–XVIII століть*. С. 1060.

¹⁴⁵ Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила*. С. 207. Зазначу, що автори книги даремно називають це вино, а також мигдаль, перець, рис, родзинки, чорнослив, лимонний сік тощо «екзотичними» продуктами (там само) чи «рідкісними продуктами» (с. 259). У XVIII ст. на столі церковної еліти і не лише вони були доволі звичними, інша річ – привізними та не зовсім дешевими товарами.

¹⁴⁶ Там само. С. 210, 230.

¹⁴⁷ Там само. С. 225, 259–261.

вина»¹⁴⁸, себто настояних на полині волоських і кримських вин¹⁴⁹. Під «сандариским» чи «сандарійським» вином, як його називають у тогочасних документах¹⁵⁰, можна запідозрити міцне солодке вино з грецького о. Санторина в Егейському морі, або й середземноморський продукт із Сардинії.

Окрім споживання витонченого закордонного алкоголю, не гребувала церковна еліта й кримськими напоями, які легко було придбати не лише вдома, а й на Січі¹⁵¹. Позаяк чернечі делегації та постійні представництва до Нового Коша за «доброхотними поданнями» у XVIII ст. були звичною річчю, то й розжитися на вино було достатньо просто. Так, глава місії Софійського монастиря¹⁵² Рафаїл у приписці до листа від 10 січня 1764 р., адресованого катедральному писарю Якову Воронковському, додавав: «Кланяюся вашему преподобию новим кримским бѣлим вином, которое в здравіе пійте, коштуйте и самому владицѣ, буди годное окажется, рекомендуйте, да и нас, докучников ваших, всѣх трох не забувайте»¹⁵³. У Києві посилку оцінили належним чином: «За кримські вина особливо и попремногу благодарствую. Оно весма смаковитое. Его я напившись залюбки, забувся, гдѣ тая и стихира, що вам, отче Рафаиле, було спѣвають, написана. Представлял я того вина и его преосвященству – оно понравилось...» Напій не просто сподобався митрополиту, вже згадуваному поціновувачу вин Арсенію (Могилянському): Яків рекомендував Рафаїлу закупити напій «для дому его преосвященства по прежде данному вам реестру: будет его пре-

¹⁴⁸ Див., наприклад: ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 2, 4 зв.; ф. 888, оп. 1, спр. 2. Арк. 1 зв.; спр. 27а. Арк. 2 зв. тощо.

¹⁴⁹ Сидоренко О. Ф. *Торгівля*. С. 1060.

¹⁵⁰ Див., приміром, під 1768 та 1779 рр.: ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 4 зв.; ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 2 зв.

¹⁵¹ Туди з'їжджалися купці греки, вірмени, серби та ін., які, між іншим, торгували й вином, а до Гетьманщини його закупували і поставляли торговці з Лівобережжя (Тищенко М. *Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.* С. 98–103).

¹⁵² За твердженням Олексія Кузьмука, «про перебування софійських ченців на Січі відомо тільки з 1760-х рр.» (Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: *Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин*. К., 2006. С. 138. Див. там само про «жебруючі десанти» інших київських монастирів на с. 129–144).

¹⁵³ *Переписка с Запорожьем. (1763–1765 гг.)*. С. 34.

освященство доволен». При цьому з листа зрозуміло, що йшлося про придбання вина за зібрані на потреби Софійського монастиря пожертви: «денги же на церков возвратятся здесь», себто у Києві та загалом Гетьманщині¹⁵⁴.

Крім Воронковського та митрополита, згаданий продукт переправлявся катедральному наміснику, а Яків ще раз відписував, що вони, прийнявши барильце вина з великим «благоприятством», «его залюбки з рук не спустили, поки не спорожнили»¹⁵⁵. Того ж таки 1764 р. Воронковський ще раз отримав із Січі «барильце мушкателю» (вочевидь, мускатного вина) та інформацію (позаяк, мабуть, робив відповідне замовлення), що «вин нових еще нет в привозѣ, а старіе то покисли, то поспивали»¹⁵⁶. Знали у Києві також смак донського вина. Так, у грудні 1759 р. колишній отаман Війська Донського, таємний радник Данило Єфремов посилав із Черкаська київському владіці Арсенію (Могилянському) «собственнѡ... саду красного вина одинъ в ведрѡ боченокъ»¹⁵⁷.

Звісно, не всі хмільні продукти з лози, закуплені для духовної верхівки, вона споживала особисто: їх так само використовували як презенти колегам та для частування гостей. Приміром, любитель «смаковитих» вин Арсеній (Могилянський) переслав 1763 р. «маленкій презентъ шесть бутылокъ венгерского вина» на весілля Григорію Полетиці¹⁵⁸, а 1767 р. 5 «бочонків» волоського продукту кільком владикам російських епархій¹⁵⁹.

Різних сортів вино, як свідчать витратні книги Пустинно-Миколаївського та Кирилівського монастирів, не було щоденним напоєм: його закуповували лише на свята, коли відбувалися прийоми гостей¹⁶⁰. Утім, на це йшли «казенні» кошти обителі, а за власні гроші та користуючись «винними» презентами настоятелі

¹⁵⁴ Там само. С. 35.

¹⁵⁵ Там само. С. 35–36.

¹⁵⁶ Там само. С. 40, 43.

¹⁵⁷ ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 223.

¹⁵⁸ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки [далі – ОР РНБ]. Ф. 36, д. 1. Л. 110.

¹⁵⁹ ІР НБУВ. 444/605 с. Арк. 396–396 зв.

¹⁶⁰ Див., наприклад: ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262; ф. 888, оп. 1, спр. 27а.

могли частіше «веселити серце» смакуванням продукту з виноградної лози.

Насамкінець зазначу, що вживання спиртного, зокрема й вина, «чиновним» чорним духовенством інколи перетворювалося із засобу отримання насолоди у хворобливу залежність. Вже згадувалося, що нею страждав Іриней (Фальковський), вона ж стала причиною раптової смерті професора Могілянської академії Івана Самойловича в 1783 р.: «слышно было, что послѣ обычнаго ему запойства найден был в келіи своей мертв и наг на землѣ посредеѣ разлитых или разбитых бутылок»¹⁶¹. Щоправда, Самойлович був одним із небагатьох світських, а не духовних викладачів, який, можна припустити, лише планував «відректися миру».

Освіта і фізична насолода

Як впливає з обговореного, церковна еліта XVIII ст. любила насолоджуватися чаєм, кавою та вином. Чи була пов'язана така схильність до «гедоністичних насолод» з їхньою освіченістю та чи освіта впливала на побутові звички і безпосередньо, і опосередковано – через підвищення соціального статусу, піде мова далі.

Почати варто з того, що роль доброї освіти як засобу піднесення престижу у тогочасному соціумі не слід переоцінювати. Навченість у XVIII ст. справді була містком до вертикальної соціальної мобільності, однак для його переходу не кожний отримував квиток, адже йдеться про станове суспільство, де походження значною мірою програмувало наперед життєвий шлях. Стати духовною особою міг будь-хто, але шанс зробити церковну кар'єру випадав не лише завдяки «латинським школам», а й через фактор походження, адже посполитим шлях навіть до настоятельства в монастирі було закрито¹⁶². Поза цим правилом, освіта являла сходинку для статусного зростання – і в мурах обителі (зазвичай колишні «академіки» посідали керівні послушання), і у церковній номенклатурі вищого рангу (аж до глави єпархії та члена Синоду), причому відсутність шкільного багажу у духовній кар'єрі слід роз-

¹⁶¹ *АиД-4*. С. 322, № LIX.

¹⁶² Яременко М. *Настоятелі київських чоловічих монастирів у XVIII столітті* // Ковчег. 2001. С. 268.

глядати як нечасті винятки¹⁶³. Водночас кожен крок церковними ієрархічними шаблями супроводжувався набуттям певного статусу, а отже й відповідних змін у побуті та економічних можливостях. Останнє відіграло неабияку роль, адже для задоволення звичок, що маркували статус, належало мати кошти.

«Статусний» аспект споживання чаю, кави чи вина потверджують згадані вище свідчення про їх закупівлю обителями лише для настоятелів, і дуже рідко – для монастирської верхівки (соборної братії). Додати можна й такий промовистий епізод: перебираючись 1785 р. із Софійського монастиря у Петропавлівський на ігуменство, ієромонах Софроній відразу купив (у борг!) прибори для чаювання¹⁶⁴. Прикметно також, що коли у Видубицькій обителі ділили 1762 р. між братією майно доволі заможного покійного ієромонаха Мелетія, саме настоятелю дісталися не лише кришталевий посуд для спиртного, а й чайник, чайні чашки та «корінниці»¹⁶⁵. Аналогічно 1782 р., після відходу в засвіти видубицького ченця Мойсея, два з трьох його чайничків та чайні блюда дісталися духівнику, що ех *officіo* належав до старшої «чиновної» братії обителі¹⁶⁶. Рядовим інокам чайний посуд померлих ченців (якщо він не переходив родичам) не віддавали у жодному із відомих мені випадків. Якщо він не діставався монашій верхівці, то відходив до монастирської «рухляді», як-от 1781 р.¹⁶⁷

«Економічний» бік «гедоністичних звичок» також вельми виразний, адже напої, особливо чай та вишукане вино, кошту-

¹⁶³ Зокрема, з-посеред тих настоятелів київських монастирів XVIII ст., про яких збереглися дані, мені відомі лише три приклади ігуменської освіти, що обмежувалася «руською грамотою» та стосувалася не найпочесніших настоятелств: у кирилівського Амфілохія (1769–1770), петропавлівського Фадея (1777–1779) та софійського намісника Арсенія (1784). Всі вони до цього вже були настоятелями інших обителей, перший та третій – у Росії (ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 180, спр. 32. Арк. 2–3; оп. 1020, спр. 4629. Арк. 43 зв.–44; оп. 1024, спр. 1980. Арк. 5 зв.–6). Поява у Києві малоосвічених, хоча й досвідчених, ігуменів зумовлена, зокрема, потребою нагородити та «розмістити» «вакансових» настоятелів, що з'явилися в Росії після проведення секуляризаційної реформи 1764 р.

¹⁶⁴ Там само. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 66.

¹⁶⁵ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 14 зв.

¹⁶⁶ Там само. Спр. 744. Арк. 2 зв.

¹⁶⁷ Там само. Спр. 723. Арк. 4–7.

вали чимало, потребуючи відповідних фінансових можливостей, що були напряду пов'язані зі соціальним статусом. Наведу ціни на «засоби насолоди» у Гетьманщині: 1730 р. у Чернігові кварта (1242 г, київська кварта – 857 г) достатньо дешевого порівняно з іншими сортами «вина полинкового» коштувала 8 копійок, тоді як добрі чоботи, що личили старшині, – 30 копійок¹⁶⁸; 1737 р. у Києві «вина лагонскогo польь кварти» (менше ніж 0,5 л) можна було придбати за 1,95 рубля, для порівняння, вартість фунта фініків «на закуску» тоді ж становила 13 копійок¹⁶⁹. У 1745–1748 рр. кварта вина невказаного походження, а також «полинного» вина у Києві коштувала 6–12 копійок, «волоского» – 8–12 копійок (і білого, і червоного), французького – 20, а «вина мушкатель» – 30 копійок. Одночасно фунт перцю можна було придбати за 20–40, цукру – за 22–25, кмину чи мигдалю – за 20, жовтого імбиру – за 15, білого імбиру чи фініків – за 10, оливок – за 14, великих родзинок – за 6–8, а малих – за 20, рису – за 6–9 копійок. Місцеві продовольчі товари коштували дешевше, тож за дійницю (майже 71 кг) пшона слід було викласти 75, гречки – 30, сотні «бубликовъ топкихъ» – 7, а горщик полуниць – 9 копійок. Фунт свіжої, причому недешевої риби «всятрини» обходився у 3–4, «всятрини свѣжопросолной» у 1,5 копійки, ікри чи «кавяру свѣжопросолного» – у 8–9 копійок. «Три тисячи грибовъ» коштували 1 рубль, а кварта олії – 2 копійки. Тоді ж на 1 копійку можна було придбати, залежно від розміру, 2–3 пшеничні булки; 1747 р. Кирилівський монастир заплатив 1,1 рубля за три великі свині та трьох поросят, а 20 копійок – за 40 «гронь винограду». У другій половині 1740-х рр. у Києві вартість чобіт становила 20–50 копійок (найдорожче шилися «німецькі»), штанів «портних» – 8–9, а «суконних» – 18, сорочки – 12, аршина полотна – 2–3 копійки, крашенини (набивної тканини) – 10 копійок, а лібри паперу, залежно від якості, – 7–12 копійок¹⁷⁰.

У 1759 р. угорське вино, що закупувалося для київського митрополита, коштувало 75 рублів за антал (трохи біль-

¹⁶⁸ Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753 г.). С. 16.

¹⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 129, оп. 2, спр. 1. Арк. 19 зв., 32 зв.

¹⁷⁰ Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 2. Арк. 1–5 зв., 6 зв., 7 зв.–9 зв., 10 зв., 11 зв.–12, 13 зв.–16, 19 зв.–20, 21–21 зв., 22 зв., 23 зв., 25 зв., 27 зв.–28, 30, 35 зв., 39 зв.–40 зв.; спр. 5. Арк. 19, 26, 27 зв.–28, 29, 32, 34, 35 зв., 37–38, 39.

ше 62 л), себто за 1 л такого напою належало викласти 1,2 рубля — ціну, за яку можна було придбати тоді ж 5 фунтів гіркого мигдалю чи на Роменському ярмарку приблизно 0,75 кг «сахару канарског»¹⁷¹. 1760 р. у Києві кварта вина невказаного походження коштувала близько 12–13 копійок, так само за 12 копійок монастирі купували для церковних потреб вино «служаше» чи «церковне». Для порівняння, вартість фунта «сахару канаркового» становила 33, осетрини — 4, цілої баранячої туші — 30, а 7 курячих яєць — 1 копійку¹⁷². 1764 р. Київський Кирилівський монастир від шинку на Плоскому з кварти горілки отримував 5 копійок, тоді як кварту вина (його різновид у документі не деталізують) тоді ж у Києві продавали за 14 копійок. Щоб заробити на літр цього напою, треба було, приміром, взимку два дні рубати колоди¹⁷³.

У наступні роки вартість виноградного продукту не мінялася, тож у 1768–1769 рр. напій, походження якого у документах не вказувалося (хіба дуже зрідка зазначали, що йдеться про біле вино чи придбане у купця-грека), коштував у Києві 12–16 і навіть 20 (зокрема «вина беліго на празник») копійок, вартість «вина польного» становила 14 копійок, а «вина сандарискаго» 30 копійок за кварту. Тоді ж кварта якісного міцного закордонного алкоголю — «французької водки»¹⁷⁴ — дорівнювала 0,8–1,2 рубля, а пляшка «аглицького пива» — 70 копійкам¹⁷⁵.

1779–1781 рр. у Києві кварту французького вина можна було придбати за 25 копійок, «монастирського» — за 16–20 копійок, «вина мошкатель» — за 40 копійок, полинного — за 15–16 копійок, невказаного виробництва (його вживав кирилівський архімандрит) — за 27 копійок, пляшку шампанського — за 2 рублі, а пляш-

¹⁷¹ ІРНБУВ. Ф. 160, спр. 185–228. Арк. 89, 92, 93 зв.

¹⁷² ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 9. Арк. 5 зв.–6, 12, 15 зв., 23, 25.

¹⁷³ Там само. Спр. 10. Арк. 1, 15 зв., 33–34.

¹⁷⁴ За інформацією Хосю, «французька водка», або ж пунш, серед спиртного вважалася високосортним продуктом: «это вино настолько крепкое, что если пить в чистом виде, то все во рту обжигается. Поэтому его смешивают с теплой водой: восемь частей воды на две части пунша, и пьют, добавляя в смесь сахар» (Капурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»*). С. 208).

¹⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 1–2 зв., 4–4 зв., 11, 12 зв.–13, 15 зв.–16 зв., 20.

ку «венгерського вина» — за 1,2–1,4 рубля. Цікаво, що придбання «старого венгерського» напою обходилося дешевше — 80 копійок за пляшку. Кварта вина, яке Кирилівський монастир роздавав на гостинці преосвященному та іншим духовним особам, коштувала 15–18 копійок. Прикметно, що на якість напоїв вказує не лише ціна, а й фасування: окрім шампанського, лише угорський продукт продавався бутильованим. Для порівняння, кварта місцевого високоградусного спиртного — «виморозковъ» — коштувала 25 копійок, «французької водки» — 40–70 копійок, а пляшка «аглицького пива» — 40–50 копійок. Натомість пошиття пари «монастирських сапоговъ» обходилося лише у 10 копійок¹⁷⁶.

Висока вартість чаю у XVIII ст. також виразно вказує на його потенційних покупців. Так, взимку 1729 р. в Москві Яків Маркович придбав «чаю средней руки за 2 р. фунт московский» та «чаю доброго фунт галанский за 6 р.»¹⁷⁷. Відтак в Україні ціни мали бути вищими. Пізніше, 1745 р., у Києві «фунтъ чаю зеленого» коштував 2,5 рубля¹⁷⁸, а в другій половині 1760-х рр. у Гетьманщині його вартість становила 3 рублі, себто дорівнювала ціні двох вгодованих свиней. Для порівняння, відро горілки обходилося у 2,4 рубля, а сивухи — у 1,2 рубля¹⁷⁹. У Києві фунт чаю у 1768–1769 рр. можна було придбати і за 2,5–3,2 рубля (його пили настоятелі), і за 2,8 рубля (для вжитку корисного гостя, який допомагав залагодити судові монастирські справи), і за майже 1,1 рубля (для соборної монастирської братії), тоді як стільки ж лимонного соку коштувало 8 копійок, а цукру чи вишуканішого «мьла грецького» — 25 копійок¹⁸⁰. 1786 р. у місті ціна фунта зеленого чаю дорівнювала 2,5–3 рублям. Для порівняння, тоді ж фунт цукру

¹⁷⁶ Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 1–1 зв., 2 зв., 6 зв., 9, 11, 15, 17 зв. — 18, 19а, 21, 22, 24 зв. — 25, 27–29, 32, 34 зв. — 35, 36, 38–39, 41–43, 44 зв. — 45 зв., 46 зв. У першій половині 1780-х рр. вартість пляшки шампанського зберігалася такою ж (див.: Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила*. С. 259).

¹⁷⁷ *Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. (1717–1767 гг.)*. К., 1895. Ч. II (1726–1729 гг.). С. 280–281.

¹⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 2. Арк. 4.

¹⁷⁹ Мордвинцев В. *Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в.* К., 1998. С. 28.

¹⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 2–2 зв., 3 зв., 11, 20, 22.

можна було придбати за 30 копійок, перцю – за 65 копійок, а фунт «пряденої бумаги» – за 60 копійок¹⁸¹. Наприкінці століття, принаймні на російських теренах, згаданий східний товар коштував «от 1 до 5 рублей серебром за 1 фунт»¹⁸².

Недешеву вартість чаю зумовлювало високе мито на його ввезення (яким у першій половині XVIII ст. купців обкладали двічі¹⁸³), а воно, своєю чергою, значною мірою залежало від стану дипломатичних відносин із Китаєм. Якщо імперські тарифи для європейської торгівлі 1724 р. за ввіз пуда кави передбачали мито в розмірі 1 рубля, то за ввезення чаю слід було сплачувати 10 копійок з фунта, а за подальший вивіз за межі держави – ще 3 копійки з фунта. Надалі відсоткове співвідношення оподаткування ще дужче сприяло кавовій торгівлі. Згідно з тарифом 1731 р., в якому чай потрапляв у категорію найвищого обкладання – 20% (для порівняння: мито за ввезення кавових млинків становило 6%)¹⁸⁴, за пуд кави належало сплатити менше 40 копійок, а за фунт чаю – 10 копійок. За законом 1754 р. кава поставлялася безмитно, а фунт чаю вже обкладали 2 рублями. Від 1782 р. за довіз пуда кави сплачували 2 рублі, а фунта чаю – 80 копійок.

Тарифи для азійської торгівлі Російської імперії 1752 р. – а чай потрапляв переважно через східні кордони держави¹⁸⁵ – передбачали за його ввіз мито, що залежало від сорту та якості товару: найдорожче обходився фунт жулану – 2,5 рубля (десь 100 рублів за пуд), за «чорной простой» слід було сплатити 80 копійок, «зеленой» – 50 копійок, низькоякісний «кирпичной» 30 копійок, а «луган» – 20 копійок (приблизно 8 рублів за пуд). Тоді ж ввезення пуда кави через азійські митниці оподатковувалося 8 рублями (щоправда, до Гетьманщини, принаймні в першій чверті XVIII ст., кава потрапляла через «європейські» кордони). Наступ-

¹⁸¹ Там само. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 66.

¹⁸² Капурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)*. С. 208.

¹⁸³ Субботин А. П. *Чай и чайная торговля в России и других государствах*. С. 469.

¹⁸⁴ Козинцева Р. И. *От таможенного тарифа 1724 г. к тарифу 1731 г. // Вопросы генезиса капитализма в России. Сборник статей*. Л., 1960. С. 204, 211.

¹⁸⁵ Як зазначав наприкінці XVIII ст. спостережливий Хосю, чай ввозився також із Туреччини, яка була головним постачальником кави (Капурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)*. С. 192, 208).

ний тарифний закон 1761 р. про каву взагалі не згадує, а чай оподатковували вже з пуда і також специфікували залежно від сорту: «жулан, монах, цицун, ловховой зеленой» – 7,08 рубля, «зеленой простой в бакчах и насыпной» – 2,36 рубля, «луган и кирпичной и всякой плохой» – 94,5 копійки, «черной в цибиках и бакчах байховой, также уй» – 4,72 рубля, «каменной» (мабуть, високогірний) – 9,44 рубля¹⁸⁶.

Купівля кави була дешевшою за чай. Зокрема, Яків Маркович 1725 р. вживав «вино ісламу», 5 ок (6,4 кг) якого коштувало 98 золотих і 7 шагів (майже 20 рублів), або ж трохи більше 3 рублів за 1 кг¹⁸⁷. Микола Ханенко у травні 1730 р. в Москві за 2 фунти кави заплатив 46 копійок¹⁸⁸. Пізніше в Україні вона була дорожчою, хоча в наступні десятиліття ціна (принаймні номінальна) на цей товар знижувалася. У другій половині 1760-х рр. у Гетьманщині пуд кави коштував 12 рублів 80 копійок, або ж приблизно 80 копійок за кілограм. Для порівняння, пуд рису можна було придбати за 3 рублі, цукру – за 8 рублів 60 копійок¹⁸⁹. 1769 р. у Києві фунт кави продавали за 40–45 копійок, хоча оптова закупівля обходилася дешевше – 13 рублів за пуд (приблизно 80 копійок за 1 кг)¹⁹⁰. 1779 р. у місті фунт «кофи» коштував 33 копійки, 1780–1781 рр. – 30–35 копійок (для порівняння: вартість фунта цукру

¹⁸⁶ Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Т. XLV: Книга тарифов. Ч. I: Тарифы по европейской торговле. Отд. первое с 1724 по 1775 г. С. 46, 100; отд. второе с 1782 по 1822 г. С. 116, 240; ч. II: Тарифы по азиатской торговле. С. 32, 74. «Моніх» – це, вочевидь, сорт чорного чаю «монінг», який Російська імперія закуповувала і в наступному столітті. Він походив із провінції Цзяньси і вважався не найкращим, однак достатньо високої якості продуктом. При виготовленні розсипних (байхових) сортів різноманітні відходи (чайний пил, дрібне листя, корінці тощо), які називаються хуасян, ставали основою для виробництва лугану. Він залишався розсипним, а от із пресованого хуасяну виходив «кирпичний» товар (Субботин А. П. *Чай и чайная торговля в России и других государствах*. С. 65, 68).

¹⁸⁷ *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. (1717–1767 гг.)*. Ч. I (1717–1725 гг.). С. 211.

¹⁸⁸ *Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753 г.)*. С. 5.

¹⁸⁹ Мордвинцев В. *Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в.* С. 28.

¹⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 15 зв., 22.

складала 32–36 копійок, мигдалю – 30 копійок, маслин – 14 копійок, а родзинок – 13 копійок)¹⁹¹.

Як бачимо, різниця цін між китайським напоєм та «вином ісламу» була достатньо відчутною, навіть попри те, що для заварювання чаю йде менше (на вагу) сухого продукту: за сучасними стандартами – третина чи четвертина обсягу кави. Для порівняння, в Англії XVIII ст. чай також коштував дорожче за каву в абсолютному вимірі, хоча менша кількість цього продукту, потрібна для приготування напою, робила його дешевшим у вжитку¹⁹². Так чи інакше, але гроші, що їх належало викласти за згадані «засоби насолоди», були по кишені далеко не всім. Додатково підвищувала витрати вартість чайних та кавових приборів відповідної «статусної» якості, яка доповнювала залежність звички до кави від майнового, а отже і соціального статусу. Про придбання казенним коштом чаю та кави «начальникам» обителів уже згадувалося. Іноді за монастирські кошти купували й відповідні прибори (зазвичай для прийому гостей): показово, що їх часто зберігали в настоятельських келіях. Так, у 1758 р. в ігуменських «покоях» Видубицької обителі було монастирських «чайниковъ мѣднихъ два»¹⁹³. 1769 р. Пустинно-Миколаївський монастир, скупуючись до свята, придбав не лише продукти, у тому числі 5 фунтів кави, але й дюжину «чашакъ чайныхъ[...], по 70 ка пара»; того ж року для архімандритичих покоїв купили пару порцелянових чашок¹⁹⁴. Між власними речами видубицького ігумена Якова Воронковського, описаними по його смерті, знаходилося монастирських «чашекъ чаевыхъ паръ сѣмнадцять»¹⁹⁵. Кирилівському архімандритові Кирилу 1779 р. до настоятельської келії за кошт обителі придбали чайник та «кофѣйникъ», а наступного року – чайних «чашокъ саксонскихъ 6 паръ бѣлихъ з ручками», чайник із жовтої міді та молочник¹⁹⁶. Так само отримували необхідний посуд від монастирів і колишні настоятелі, зазвичай російських обителів, які дожива-

¹⁹¹ Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 7 зв., 16 зв., 18, 19 зв., 22 зв., 25, 31, 42.

¹⁹² Шивельбуш В. *Смаки раю*. С. 98.

¹⁹³ ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 2, спр. 128. Арк. 2 зв.

¹⁹⁴ Там само. Ф. 131, оп. 30, спр. 262. Арк. 15 зв., 17 зв.

¹⁹⁵ ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 672. Арк. 58.

¹⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 7 зв., 19а зв., 22 зв., 31.

ли віку в Україні там, де складала обітниця. Для прикладу, видубицький постриженець, згодом ігумен Мещенського Казанського Юхновського монастиря Крутицької єпархії, повернувшись «на обещаніє» до тієї-таки Видубицької обителі (1766–1768), зберігав у своїй келії, окрім іншого монастирського посуду, 17 пар «чашекъ чаєвихъ»¹⁹⁷.

Реєстри приватного майна «чиновних» чорноризців свідчать, що посуд, який вони використовували для приготування та вживання кофеїнових напоїв, мав суто ужитковий характер. Тут майже не фіксується срібних кавових та чайних приборів, що слугували, як і решта подібних речей у ранньомодерний час, засобом накопичення багатства¹⁹⁸. Посуд такого роду, як свідчить реєстр посагу дочки «армії полковника» Павла Скоропи 1773 р., був дорогим задоволенням. Так, «сахарница чайная, весу 52 зол.» коштувала 20 рублів 80 копійок, «кофейник, весу 1 ф. и 48 зол. — 75 р. 40 к.; молочник, в коем весу 60 зол. — 25 р. 40 к. [...] ситце для чаю, 7 зол. — 3 р. 8 к. [...] ложечек чайных 12, весу 46 зол. — 19 р. 40 к.»¹⁹⁹. Для порівняння, 1772 р. із 200 рублів, які щорічно виділялися із Генерального військового скарбу на Києво-Могилянську академію та ділилися між професорами і на ре-

¹⁹⁷ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 46 зв.

¹⁹⁸ Вочевидь, винятки становили архієрейські пожитки. Зокрема, на момент смерті у Твері по дорозі до Петербурга київський митрополит Йоасаф (Кроковський) мав серед іншого срібного посуду 6 чашок, щоправда, невідомо для яких напоїв. Вочевидь, владика не знав, на скільки його конвоюють у Росію, тож прихопив із собою найцінніші скарби (Н. Г. Высоцкий. *Дело о пожитках киевского митрополита Иоасафа Краковского. Рукопись* // ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 1559. Арк. 2, 8). Так само більше шансів надбати срібло було у настоятелів багатших монастирів, насамперед Печерського.

¹⁹⁹ *Мотыженский архив. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в.* / Изд. А. и А. Савицких. К., 1890. С. 110, № 59. Срібні чайник, чайні ложки, а також порцелянові чашки серед посагу мала дочка бунчукового товариша Параска Скоропа 1758 р. (*Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей. XVII–XVIII в.* / Изд. А. Лазаревский. К., 1884. С. 237–238, № 162). Звісно, світське панство користувалося й скромнішим посудом. Наприклад, бригадир Яким Сулима 1776 р. отримав кавник, чайницю та цукорницю із червоної міді (Там само. С. 116, № 91). Срібні кавові прибори та чайні порцелянові у XVIII ст. були одним з елементів побутової культури французької міської еліти (Дарнтон Р. *Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры*. М., 2002. С. 164).

монт «шкіл», найбільше отримав ректор (він же професор теології та архімандрит) – 16 рублів. Тоді ж інспектору, якому пощастило навчати дітей надвірного радника Григорія Полетики, обіцяли заплатити 20–30 рублів за рік²⁰⁰. У середині 1770-х рр. за 1,05 рубля можна було купити 1 лікоть (58,5 см) сукна²⁰¹, за 10 рублів – шубу під китайкою із кримських «шмушковъ», за 4,5 рубля – новий каптан із китайки, за 2,5 рубля – чвертковий «Тестамент», а за 4 копійки – аршин (72 см) простого полотна²⁰².

Звісно, придбання приборів і з дешевших матеріалів також було доступне не кожному. Наприклад, раніше вживаний мідний чайник 1758 р. продавали за 60 копійок: саме так оцінили цю річ, що належала колишньому видубицькому наміснику Іесею. Між іншим, вартість усього майна ченця складала 48 рублів 80 копійок²⁰³, себто на чайник припадало трохи більше 1%. По смерті Сифа Гамалії у 1767 р. його «чайникъ фарфурный китайскій, сверху дужка фарфурна жъ» оцінили на 25 копійок, «чайникъ фарфурный бѣлій съ краснымъ писмомъ деревъ и хать по двомъ сторонамъ» – на 20 копійок, пару порцелянових чашок – на 15 копійок, «ложечка цедилная къ чаю оловяная», як визначили, коштувала 2 копійки, кавник із жовтої міді – 25 копійок, «чайниця жолтой мѣди една» – 20 копійок, «сахарниця жолтой мѣди» – 20 копійок, «чайникъ мѣдний болшій» – 70 копійок, «мелничка деревяная тереть кофе зъверху оной мѣдь жолтая» – 20 копійок, «ларчикъ деревяный въ немъ двѣ чайницѣ и сахарниця жестяные зъ нутранымъ замкомъ» – 50 копійок, «платокъ на столъ для чаю красний шерстяный» – 50 копійок, «пушокъ мѣднихъ финифтомъ наведенныхъ китайскихъ три» – кожна по 30 копійок²⁰⁴. Отож на придбання найелементарнішого і ненового набору посуду для чаювання – мідного чайника для кип'ятіння води, порцелянового чайника для заварювання, мідних чайниць та цукорниці, «цідильної ложечки» та однієї порцелянної чашки – слід було витрати-

²⁰⁰ *Киево-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія.* С. 220–221, № 142; с. 222, № 144.

²⁰¹ ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 514. Арк. 4 зв.

²⁰² Там само. Оп. 2, спр. 553. Арк. 1.

²⁰³ Там само. Спр. 128. Арк. 1 зв.

²⁰⁴ Там само. Оп. 1, спр. 200а. Арк. 30, 31, 31 зв., 32 зв.

ти десь до 1,5 рубля. Мідні кавник і цукорниця, а також млинок вартували 70 копійок. Однак перелічені елементи – *minimum minimum* із потрібного для отримання насолоди від напоїв, адже ще слід було купити кавові чашки, молочник, ложечки, блюдця тощо. Слід зазначити, що сума, необхідна для придбання відповідного посуду, достатньо велика, адже за 3 рублі продавався поганенький кінь²⁰⁵, а податне населення Гетьманщини із 1760-х рр. сплачувало обов'язковий річний рублевий оклад від хати. У другій половині 1760-х рр. у Чернігівському полку за 40–50 копійок можна було купити кінського воза, за 12 копійок – плуга, за 50 копійок – дорослу вівцю, за 4 копійки – поросля, за 2 копійки – курку, за 1,2 рубля – овечого кожуха, а за 20–40 копійок – чоботи²⁰⁶.

На 1770-ті рр. вартість чайного посуду не мінялася, тож вживаний «чайникъ маленкий жолтой мѣди съ кришкою оловяною» коштував 30 копійок²⁰⁷. 1779 р. до настоятельської келії у Кирилівському монастирі придбали за 2,56 та 2,1 рубля чайник та кавник (мабуть, великі – для більшої кількості рідини на групу осіб), а наступного року чайних «чашокъ саксонскихъ 6 паръ бѣлих з ручками» за 3 рублі, чайник із жовтої міді за 1,6 рубля та молочник за 55 копійок²⁰⁸.

На середину 1780-х рр. посуд для приготування та вживання чаю також був не з дешевих: петропавлівський ігумен купив у Києві «чайникъ, чашки, поднось, сѣтець, ложечку и карандашъ и всего денегъ употребилъ» 5 рублів 87 копійок²⁰⁹. Додаткові атрибути чаювання теж помітно збільшували ціну пристрасті до кофеїну. Для прикладу, «сервета болшая что пют чай» на 1744 р. коштувала 1 рубль²¹⁰. Звісно, існував і набагато дешевший посуд із глини, дерева та олова. Скажімо, на 1766 р. «чайникъ оловяной съ ручкою ж деревяною» можна було придбати за 15 копійок, а старий – удві-

²⁰⁵ Саме на стільки оцінили коня Сифа Гамалії («конь одинъ шерстю гнѣдй старий»): там само. Арк. 34.

²⁰⁶ С[умцов]в Н. Ф. *К истории цен в Малороссии* // КС. 1883. № 12. С. 697.

²⁰⁷ ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 2, спр. 553. Арк. 1.

²⁰⁸ Там само. Ф. 888, оп. 1, спр. 27а. Арк. 7 зв., 19а зв., 22 зв., 31.

²⁰⁹ Там само. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 6б. На жаль, ціну олівця окремо не виділено.

²¹⁰ Сулимовский архив. С. 219, № 154.

чі дешевше. Тоді ж уживана «чашка чайная глиняна» чи дерев'яна коштувала 1–2,5 копійки, а «чайникъ глиняний» – 3,5 копійки²¹¹. Тож за бажання прибори для скромної «церемонії», що не личила «чиновним» чорноризцям, можна було укомплектувати й за 15–20 копійок, проте вартість самого чаю все ж не робила його пиття загальнодоступним.

Не виключено, втім, що вживання/невживання східних напоїв тими, хто міг собі це дозволити, зумовлювали не лише статусні та фінансові обставини, а й особисті уподобання, адже у реєстрах майна достатньо заможних ченців інколи взагалі не згадується посуд для кавування і чаювання, як-от у видубицького намісника Ісаї, що залишив по смерті 1759 р. майна на 40 рублів 60 копійок, 320 рублів готівкою і жодних натяків на пристрасть до кофеїну²¹².

Як видається, «безпосередній» вплив освіти на гастрономічні уподобання найкраще простежується на культурі вживання чаю. Зайве нагадувати про «малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь». Сотні саме моголянських вихованців, постригшись та висвятившись, переміщалися, надто у першій половині у XVIII ст., до Росії. Чимало з них затим поверталось до України «на покой». Ті, хто від'їжджав на «великоросійські» послухання, переважно продовжували підтримувати зв'язки з Києвом. Зміст таких контактів недостатньо простудійовано, однак листування хоча б київських митрополитів показує, що в Україні знали свіжі деталі російських подій та церковної політики і використовували земляків для вирішення власних «питань». Мабуть, київські митрополити, отримуючи листи від моголянців з Константинополя та Варшави, Слуцька і Вільно, від російських владик та східних патріархів і митрополитів (представники останніх тут часто збирали милостиню), своїх резидентів у Москві й Петербурзі, відчували смак колишньої величі важливого християнського центру. Разом із земляками з Росії, які поверталися додому, разом з їхніми листами звітіля, переданими «при okazji» (позаяк нарікання на поштові пересилання – звична річ в епістоляріях того часу), до України потрапляв і чай.

²¹¹ ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 245. Арк. 10 зв., 12, 13 зв.

²¹² ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 87. Арк. 2–6 зв.

Не слід забувати, що Російська держава була третім найбільшим (після Англії та Нідерландів) постачальником цього китайського продукту у XVIII ст.²¹³. Московське царство, якщо не брати до уваги Сибіру, познайомилося з чаєм 1638 р. внаслідок дипломатичних контактів із алтинськими ханами. Початок популярності напою немає підстав виводити раніше, ніж від кінця XVII ст. Тоді чай полюбили у столиці, де в останній чверті століття він у достатньо великих кількостях продавався на ринку. Затим напій почав поширюватися у великих містах, а згодом – серед заможних селян. На 1720-ті рр. припала велика хвиля популярності чаю, хоча завоювання ним широких верств населення розтягнулося на десятиліття, тож навіть наприкінці XIX ст. у глухих російських селах цього напою не вживали. Загалом же станом на 1790 р. в імперії на душу населення припадало приблизно 6 г байхового продукту – він усе ще не став загальнодоступним²¹⁴. Окремі джерела вказують на закупівлю Росією у XVIII ст. великих обсягів зелених сортів, до того ж вищої якості, ніж поставляла морями Західна Європа²¹⁵. Втім, як уже згадувалося, високі митні тарифи робили цей «хінський» товар достатньо дорогим, відтак є всі підстави вести мову про контрабанду чаю²¹⁶ – також цілком звичну річ для тогочасних європейських постачальників.

Добре збережене листування вже не раз згаданого митрополита Арсенія (Могилянського) виразно ілюструє, що чайний презент у контактах між українськими та російськими кореспондентами того часу став чимось на кшталт ввічливого знаку поваги поряд з іншими подарунками, як-от книгами (обмін був взаємним²¹⁷) чи свіжими календарями до привітань із Новим роком (великими й малими, «ординарними», «придворними», історичними та геогра-

²¹³ Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* К., 1995. Т. I: *Структури повсякденності: можливе і неможливе.* С. 210–211.

²¹⁴ Субботин А. П. *Чай и чайная торговля в России и других государствах.* С. 189, 191, 193, 220.

²¹⁵ Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* С. 210–211.

²¹⁶ Згадку про неї у XVIII ст. див.: Субботин А. П. *Чай и чайная торговля в России и других государствах.* С. 579.

²¹⁷ Див., наприклад, посилку до московського митрополита з Києва 1759 р. новонадрукованої Біблії: ІРНБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 190–191.

фічними тощо)²¹⁸. Тож про його посилку неодноразово згадується у «цидулах» до епістол. Зокрема, наприкінці листопада 1757 р. Арсенію передавав «изрядній чай» суздальський преосвященний українського походження Сильвестр (Гловацький)²¹⁹. У приписці до листа московського митрополита Тимофія (Щербацького), адресованого його наступникові на київському престолі й надісланого у лютому 1758 р., зазначено: «Вашему преосвященству бакчею буланж-чаю зеленогѡ бѣю челомъ, которой прошу пріятноу принять и въ здравіе употребыть»²²⁰. Вітаючи Арсенія з Новим роком у січні 1760 р., тамбовський єпископ Пахомій (Симанський), шляхтич за походженням²²¹, дописав до листа: «Посланныи при семъ къ Вашему преосвященству гостинчикъ, в трехъ фунтухъ жуланнаго чаю состоящій, хотя въ себѣ весма скуденъ, но покорно вше преосвященствѡ прошу снисходително онои принять, какъ истинныи знакъ изобилнаго моего къ Вашему преосвященству усердія и почтения[...]»²²².

Згаданий суздальський владика Сильвестр, вітаючи Арсенія вже з Чотиридесятницею наприкінці січня 1760 р. послав «маленки гостинчикъ крепи бѣлой на клубокъ да жулану чаю фунтъ»²²³. А протопресвітер українець Іоан Комаровський, засвідчуючи митрополиту свою повагу, писав із Москви 5 серпня того ж 1760 р.: «Въ показаніе моего почтенія всеусердно подношу бак-

²¹⁸ Див., наприклад: Там само. 444/605 с. Арк. 498–498а, 525; ОР РНБ. Ф. 36, д. 1. Л. 31, 60. Слід зазначити, що українські кореспонденти зазвичай у подарунки присилали тутешні «земні плоди». Наприклад, лубенський архімандрит Лука подарував персонально київському митрополиту 1768 р. двох коней, обидва «з нѣмецких жеребцовъ» (ІР. 444/605 с. Арк. 546). Також звичним були презенти фруктами, грибами, рибою, зокрема осетровими (там само. Арк. 822; ф. 160, спр. 518. Арк. 33, 46, 292–292 зв.) чи місцевим спиртним, рідше – цукром (там само. Спр. 424. Арк. 72). Із Запорозької Січі «кланялися» грошима, рибою, баліками, а то й товарами, що доставлялися туди іноземними купцями, наприклад, лимонами (там само. 444/605 с. Арк. 829; ф. 160, спр. 424. Арк. 239; спр. 518. Арк. 335).

²¹⁹ Там само. Арк. 37.

²²⁰ Там само. Арк. 26.

²²¹ На його шляхетське походження вказує Харлампович: Харлампович К. В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. С. 468.

²²² ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 242, 244.

²²³ Там само. Арк. 243–243 зв., 250.

чу чаю, которую покорнѣше прошу милостивно архіпастьрскою принят дѣсницею»²²⁴. У лютому 1761 р. «смирный слуга и бгомалець Переславскій и Новоіерусалимскій трудникъ Амвросій» (Зертис-Каменський), могилянський вихованець, у «цидулці» до листа з Новоіерусалимського монастиря сповіщав Арсенія: «Въ знакъ моего къ Вашему преосщенству почтенія посылаю при сем чаю зеленого два ѳунта да деревянного масла прованского шесть банокъ, кои прошу приказать принять блгпріятно»²²⁵. У грудні того самого року архімандрит Нижеломовської Казанської обителі Тихон у постскриптумі епістоли до київського владики також повідомив про передачу фунту чаю²²⁶.

На те саме натрапляємо у листуванні митрополита другої половини 1760-х рр.: казанський архієпископ Веніамін (Пущек-Григорович), родом із Лубенщини, колишній могилянський «студіоз», 13 лютого 1767 р. занотував у «цидулці» до послання київському колезі: «Бахчу чаю Вашу преосщенству посылаю. Прошу онои принять милостиво»²²⁷; севський єпископ Кирило (Флоринський), також київський вихованець, на звороті свого листа від 8 квітня 1768 р. дописав: «Посылаю Вашему высокопреосвященству фунтъ зеленого чаю, прошу благосклонно принять и во здравіе употреблять»²²⁸. Українське духовенство, яке тимчасово перебувало в Росії у справах, теж презентувало митрополитові чай. Для прикладу, софійський катедральний єклезіарх Сава, пишучи владиці у березні 1766 р., наприкінці додав: «Посылаю Вашему высокопреосщенству бутылку чаю такого, котораго лучше въ Москвѣ сискать невозможно. Желаю оный во здравіе пить Вашему высокопреосщенству [...]»²²⁹. Утвердження практики обдарування китайським продуктом на знак ввічливості та прихильності засвідчує інший факт: 1759 р. Арсеній (Могилянський) спеціально передавав 20 рублів до Петербурга своєму постійному кореспонденту, колезькому асе-

²²⁴ Там само. Арк. 289–290.

²²⁵ Там само. Арк. 325.

²²⁶ Там само. Арк. 383, 386.

²²⁷ Там само. 444/605 с. Арк. 304а.

²²⁸ Там само. Арк. 673 зв.

²²⁹ Там само. Ф. 160, спр. 424. Арк. 199 зв.

сору Григорію Полетиці, аби той придбав собі «чай и сахар»²³⁰. Митрополит також сам замовляв у Росії, серед іншого²³¹, чай та чайні прибори. Зокрема, «всепорной і верной слуга» Олексій Веровський у посланні від 16 червня 1759 р. із імперської столиці не лише сповіщав владиці останні новини, а й рапортував, що «объщанное от меня Вашему преосществу мстивому гсдру отцу чайная чашка и бутылкоу чаю при семъ посылаю»²³².

Рідше як гостинець згадується кава, і також від киян, що доклалися до знаменитого «малороссийского влияния». Так, капелан російського резидентського двору в Константинополі ієромонах Пахомій свій лист зі Стамбула до київського митрополита від 28 лютого 1761 р. завершує, не забуваючи про необхідний етикетний жест: він, мовляв, буде щасливим, «если удостоеннымъ паидуся в пріянии посланного от меня ока кофе...»²³³.

Звісно, в Україну чай потрапляв і безпосередньо з Китаю — через киян, що служили в Пекінській місії. Доброю ілюстрацією до цього слугує реєстр майна 1784 р. колишнього настоятеля Пекінської місії, кирилівського архімандрита Миколая Цвіта. У кількох скринях тут зберігалися найрізноманітніші, переважно шовкові, тканини: атлас, флер, камфа, фанза, парча, креп, оксамит тощо; їхнє східне, зокрема китайське та перське, походження інколи вказано прямо, або ж його неважко вгадати. Окрім цього, настоятелю належали інші, доволі несподівані як на ченця, речі «хінського» виробництва: «одъяній китайскихъ на синіомъ атласѣ золотомъ по краямъ лиштви тканы двоє»; «одъяній такихъ же китайскихъ атласныхъ жолтихъ с травами такого ж цвѣту двоє»; «одъяніе китайское ж бѣлокосное одно»; ще 8 китайських «одіяній», з яких одне «с набойчатою китайскою живописью», а інші — з парчі, атласу, рецету — переливалися червоними, темно-вишневими, фіолетовими, жовтими відтінками та були квітчасті і «с травами». У реєстрі Цвітової рухомості згадано також: «рубашка китайская съ зеленой фанзи одна» та ще дві білі й одна голуба китайські шов-

²³⁰ ОР РНБ. Ф. 36, д. 1. Л. 11–12.

²³¹ Приміром, шпалери та тканини (ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 518. Арк. 413 зв.—414).

²³² Там само. Арк. 183.

²³³ Там само. Арк. 343.

кові сорочки; «подкладка с китайского ж одѣянія полуатласная рожевого блѣдного цвѣту одна»; китайські простирадла з різнокольорової та червоної матерії; соболина китайська шуба; «шапокъ китайскихъ двѣ, с коихъ одна легкая атласу гранатоваго с кистями красными шолковими подѣбитіе гранатоваю жъ китайкою, и с ныхъ одна соболямъ, а другая бархатомъ чернымъ обложеніе»; «поясъ китайской тясми синіой с трема сребранными бляшками и двома колцами»; «паръ двѣ китайскихъ сапоговъ атласу чернаго китайкою голубою подшитыхъ»; китайський рушник; «солянокъ китайскихъ малярскимъ золотомъ визолоченныхъ двѣ»; «слитковъ сребра китайского четьре фунта и пятъ золотниковъ»; «ящичковъ съ черниломъ китайскимъ четьре»; «корогва китайская в трехъ шолковихъ тясмахъ», «картинъ замшевихъ печатныхъ с китайскими персонами двѣ»; «картинъ китайскихъ бумажныхъ буйтовъ шесть». Навіть Цвітів «нерукотворенной Христа Спасителя образъ в сребренной шатѣ под золотомъ неболшой в рямахъ деревяныхъ» був наведений «лакомъ китайскимъ». Звісно, чайного посуду Цвіт також мав удосталь, а ще запас «чая тридцять фунтовъ с мѣшкомъ»²³⁴, себто приблизно 12 кг.

Гостинці чаєм, постійні контакти з Росією, як видається, сприяли поширенню культури вживання цього напою. Однак його можна було придбати і в Україні, а продаж такого східного товару в місцевих крамницях та на торгах засвідчує, що чаювання мало попит. Як зазначалося, вже у перші десятиліття XVIII ст. з Гетьманщини за кордон доставляли чай: приміром, у реєстрі вивізних товарів 1715 р. зазначено «чаю десять пудов»²³⁵. Опис Ніжина 1766 р., інформуючи про тамтешні ярмарки, згадує «великоросійських» купців, які привозили на продаж чай та каву²³⁶. Каву і, слід гадати, чай можна було купити у Глухові: 1775 р. бунчуковий товариш Андрій Войцехович у листі до сина, який перебував при

²³⁴ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 178, спр. 43. Арк. 13–18.

²³⁵ Дубровський В. *До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст.* С. 381.

²³⁶ *Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки) / Упор. С. Ю. Зозуля, О. С. Морозов // Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України.* К., 2008. Вип. 7(10). С. 16.

Малоросійській колегії, просив, серед іншого, купити та вислати «вина ісламу», позаяк «кофе во исходѣ»²³⁷.

Вже згадувалося про можливість придбання «засобів насолоди» та необхідного посуду у Києві. У 1780-х рр. на чотирьох чернігівських ярмарках, де, окрім місцевих, торгували купці ніжинські, київські, старовіри стародубських слобід, а іноді й московські, продавалися чай та кава. На чотирьох ярмарках повітового міста Зінькова, куди прибувало чимало російських купців, серед іншого торгували й «чайною посудою»²³⁸. Чайним бізнесом, зокрема міжнародним, займалися також російські старообрядці, що мешкали у Гетьманщині. Так, 1785 р. клинцівський житель Юхим Васильєв вивіз зі своєї слободи разом з іншими товарами 60 фунтів чаю. Старовіри не конче закуповували згаданий продукт у Росії, а й могли придбати його в Україні на ярмарках, скажімо, у Ніжині, або ж взяти в борг у російських купців²³⁹. Купити чай можна було також на ярмарках у сусідніх з українськими російських адміністративних одиницях. Смоленська губернська канцелярія 1779 р. навіть спеціально зверталася до Генеральної Військової Канцелярії з проханням повідомити населення про торги у населених пунктах на її території, де продавався і згаданий продукт²⁴⁰.

Показово, що звичка до чаювання та кавопиття поступово проникала й у нижчі кола чорного духовенства, щоправда, вести мову про її велику розповсюдженість серед рядової братії навряд чи випадає – передусім через ціну обох продуктів. Мені вдалося виявити 35 переліків майна монахів київських, переважно неставропігійних, монастирів XVIII ст. (до 1780-х рр.), а найбільше – Видубицького, чий архів добре зберігся. Звісно, аналіз цієї вибірково

²³⁷ Сулимовский архив. С. 280, № 181.

²³⁸ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из части коей оно наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. К., 1851. С. 303, 671.

²³⁹ Тищенко М. Нариси зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в. С. 348–349.

²⁴⁰ Шульга И. Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России. Сборник статей. Л., 1960. С. 160.

підбраної групи джерел не надається на остаточні висновки, однак певні спостереження зробити можна. Із 35 ченців лише двоє достатньо заможних вживали, як свідчить перелік посуду, і чай, і каву. Ще 11 осіб мали посуд лише для чаю, причому за додатковими даними можна запідозрити належність двох із них не до рядового чернецтва, а до монастирської верхівки. У решти з-поміж цих 11 чорноризців (зокрема 4 достатньо убогих) були переважно тільки окремі предмети відповідного посуду, наприклад, чашка, що їх могли уживати і не за прямим призначенням. До того ж невідомо, що саме вони заварювали у чайниках, адже, як пише у своєму не раз згаданому трактаті Хосю, в Росії «простой люд сушит земляничный лист и использует его вместо чая»²⁴¹. Ще чотири монахи проаналізованої групи з 35 осіб мали прибори, які не дозволяють однозначно ствердити уживання ними «засобів насолоди» (пушка, корінниця та цукорниці), адже ці предмети теж могли використовуватися не конче для чаювання чи кавування (див. додаток 2). Отож і окремі реєстри майна рядової братії, і вартість засобів насолоди вказують на те, що заживання кофеїнових напоїв переважно залишалося прерогативою «чиновного» духовенства.

Чи виходила за монастирські стіни через посередництво чорноризців культура вживання чаю та кави? Затриманий наприкінці 1772 чи на початку 1773 р. із контрабандним угорським вином лаврський чернець Єпіфаній у своєму поясненні повідомив, що він наглядає за монастирським трактиром у Василькові, де, серед іншого, мусить дбати про поповнення запасів проданої водки, вина, «чаев, кофеив» та інших припасів²⁴². Однак такого явища, як спеціалізовані монастирські кав'ярні або чайні, мені наразі виявити не вдалося, та вони навряд чи могли бути самоокупними, оскільки потребували би спеціального контингенту відвідувачів, як-от у Ніжині. Там на середину 1760-х рр., як свідчить Румянцевський опис міста, на території замку жив купець-грек Іван Тернов, що прибув до Ніжина 1759 р. з «турецького города Турнова» і тут одружився на місцевій гречанці, «а продает вареное кофе». Його бізнес, схоже, був достатньо прибутковим, адже ніякою іншою торгівлею Тернов не займався, проте значився «достаточним» у капіталі та

²⁴¹ Кацурагава Хосю. *Краткие вести о скитаниях в северных водах («Хокуса монряку»)*. С. 208.

²⁴² Каманин И. *Плач киевского лаврского Иеремии конца XVIII века*. С. 4–5.

мав наймита і двох наймичок, яким платив грошима. При цьому грек утримував не лише дружину і трьох дітей, а ще й сестру дружини²⁴³. З часом кількість кав'ярень у місті зростала. За даними Опанаса Шафонського, на 1780-ті рр. у Ніжині «кофеен, где кофе и чай вареные продаются б», а «домов, где виноградныя вина продаются 14». Для порівняння, закладів із традиційними спиртними напоями в місті було значно більше: «домов, где горячее вино продается 110»²⁴⁴. Причину функціонування спеціалізованих закладів продажу кофеїнових напоїв пояснити неважко: у Ніжині віддавна постійно мешкали греки, а також вихрещені турки (за ревізією 1782 р. 765 і 34 особи відповідно), волохи, болгары та «персіяни» (89 осіб), звичні до культури кав'ярень. До того ж греки підтримували постійні торгові контакти з Туреччиною.

Насамкінець зазначу, що чай, кава та вино не вичерпують усього репертуару «засобів насолоди», доступних церковній еліті. Інший цікавий предмет дослідження, наприклад, — це нюхання тютюну, на яке вказують табакерки, не так уже й рідко зафіксовані у реєстрах майна «чиновних» ченців. Зазвичай ці табакерки, хоча й прикрашені, було виготовлено не з дорогоцінних матеріалів, тож можна припускати, що їх використовували за прямим призначенням, а не як засіб накопичення багатства²⁴⁵. Вивчення практики нюхання табаки цікаве ще й з огляду на те, що вже у 1660–1670-х рр. така звичка тлумачилася українськими церковними інтелектуалами як гріх. Наприкінці століття схоже трактування закріпилося й у російських проповідях, шоправда, тут захоплення тютюном сприймали як одну з іноземних новинок. У наступному столітті церковний «тютюновий дискурс» вступив у нерівну боротьбу з державними економічними інтересами²⁴⁶, але

²⁴³ *Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки)*. С. 39–40.

²⁴⁴ *Черниговского наместничества топографическое описание*. С. 452, 464, 474–475.

²⁴⁵ У XVIII ст. в Західній Європі порцелянові та золоті табакерки вважалися ще й витонченими елегантними подарунками, адже належали до предметів високої моди та слугували маркером аристократичних манер (С. Le Corbeiller. *German Porcelain of the Eighteenth Century*. Р. 41).

²⁴⁶ Chrissidis N. A. *Sex, Drink, and Drugs: Tobacco in Seventeenth-Century Russia // Tobacco in Russian History and Culture: From the Seventeenth Century to the Present*. New York, 2009. Р. 26–43.

наголосів його гріховності ніхто не переглядав. Тавруючи нюхання та куріння тютюну, чернець-віршувальник другої половини XVII — початку XVIII ст. Климентій Зіновійв писав про осквернення людини цією пристрастю, висушення мозку та небезпеку «лютої немощі», «бридкості та безчесності» звички²⁴⁷. На актуальність згаданої тематики у XVII—XVIII ст. вказують і маргіналії у примірниках твору Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку», що належали українським монастирям: їх залишили читачі, яких проблема «дозволеності» тютюну вельми цікавила²⁴⁸.

Тим не менш, представники українського «чиновного» монашества (і, схоже, навіть рядового духовенства²⁴⁹) не мали звички «табакопиття», пристрастившись натомість до нюхання тютюну — попри настанову Гізеля, за якою вживання табаки «немальй єсть Бгу мерзській грѣхъ»²⁵⁰. Але що за цим стояло — шкідлива схильність чи намагання досягнути певного стандарту поведінки, та які ширші узагальнення з цього випливають — тема іншого дослідження. Тут лише нагадаю, що у XVIII ст. нюхання табаки стало статусним символом європейської верхівки, відтіснивши тютюнопаління і перетворившись на значущу церемонію світського життя для вишуканої людини; тоді ж це обросло спеціальними правилами, а

²⁴⁷ Климентій Зіновійв. *Вірші. Приповісті посполиті* / Підгот. тексту І. П. Чепіги, вступ. стаття В. П. Колосової та І. П. Чепіги, історико-літерат. коментар В. П. Колосової. К., 1971. С. 48.

²⁴⁸ Див., наприклад, зацікавлення згаданою темою, що відобразилося у відповідних покрайніх записах у примірниках Почаївського, Видубицького, Києво-Печерського, Пустинно-Миколаївського тощо монастирів, а також у примірниках із приватних колекцій духовенства (*Каталог видань. Інокентій Гізелъ «Миръ съ Богомъ чловѣку»* (Київ: Друкарня КПЛ, 1669) / Опис Н. П. Бондар // Інокентій Гізелъ. *Вибрані твори у 3 томах* / Редактор-упорядник Л. Довга. К., 2010. Т. III: *Статті*. С. 341, 343, 345, 348, 363, 364 та ін.

²⁴⁹ Українські питальники перед сповіддю для священників XVIII ст. містили навіть спеціальне запитання, чи не нюхали вони тютюну, чи не курили люльку і чи викоринювали ці звички серед парафіян (Chrissidis N. A. *Sex, Drink, and Drugs: Tobacco in Seventeenth-Century Russia*. Р. 39). Неважко здогадатися, що однією з причин заживання «табаки» парафіяльними священниками була відкритість їхніх лав та сильне виборче право, що спричиняли до появи серед парохів колишніх козаків, посполитих та мішан.

²⁵⁰ Інокентій Гізелъ. *Вибрані твори у 3 томах* / Упорядник Л. Довга. К., 2009. Т. I, кн. 2: *Мир з Богом чоловіку (фотокопія оригіналу)* С. 148 (с. СНГ оригінального видання).

табакерка почала слугувати одним зі статусних елементів культури рококо. У XVIII ст. нюхання тютюну набуло поширення також серед західного чернецтва, а священники в Іспанії, попри заборону Римського престолу, як згадується в одному трактаті 1700 р., нюхали табаку під час літургії та тримали відкриті табакерки на вітарі²⁵¹.

²⁵¹ Шивельбуш В. *Смаки раю*. С. 140–153.

Додаток 1

Чайний та кавовий посуд «чиновних» монахів²⁵²

Власник, час фіксації	Освіта/кар'єра ²⁵³	Кавові прибори	Чайні прибори
Веніамін (—1735—)	бував у Росії в монастирських справах, золотверхо-михайлівський економ	—	«чайникъ кам'яний з накришкою ц'бновою», «ф'янжаловъ чаювих 13», «приставочокъ ф'янжалевих числомъ 7», «ф'янжаликъ маленкіи» ²⁵⁴

²⁵² Допоміжні прибори, як-от пукорниці, чи чашки, коли не вказано їх призначення (кавові, чайні), віднесено до тієї рубрики, до якої й решта посуду, якщо він інформує про пристрасть лише до одного напою. Інколи з інформації документів не можна взагалі встановити призначення прибору. Наприклад, по смерті начальника Ближніх печер Петерської лаври ієромонаха Ієрофія залишилася «чашечка китайской работы съ индееского ореха маленькая попорчена». Більше жодних натяків на його пристрасть до кавування чи чаювання реєстр майна не сповіщає (ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 245. Арк. 3–5), тож залишається тільки здогадуватися про застосування згаданої дерев'яної посудини. Так само у петропавлівського ігумена Софронія була «носаточка небольшая мѣдная» (ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 11 зв.). Одне зі значень цього терміна в українській мові — «чайник» (Грінченко Б. Д. *Словарь української мови*. К., 1958. Т. II (3–Н). С. 570), проте у другому варіанті реєстру настоятельського майна слово «носаточка» закреслили, а зверху написали «лохань» (ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 180, спр. 12. Арк. 72), що не дозволяє ототожнити цю посудину з прибором для приготування китайського напою. Відтак таку інформацію, яка не надається для одного значного трактування, у таблицю не вношу.

²⁵³ До цієї рубрики внесено лише кілька вказівок: на місце навчання, факт перебування в Росії і останнє кар'єрне досягнення.

²⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 169, оп. 5, спр. 97. Арк. 3–3 зв.

Власник, час фіксації	Освіта/кар'єра	Кавові прибори	Чайні прибори
Ігнатій Концевич (†1753)	вихованець КМА, викладач Холмогор- ської семінарії, на- чальник Китайської пустині Печерської лаври	«кофейникъ жовтій»	«чайникъ болшій мѣдній», «чайничокъ мѣдній маленкій», «чашка мѣдная», «чайничокъ цѣновій» ²⁵⁵
Йоаникій Скабов- ський (†1753)	вихованець КМА, ректор Гверської се- мінарії, архімандрит російських та Золо- товерхо-Михайлів- ського монастирів	—	«сахарница сребранная на четириохъ ножкахъ с кришкою» ²⁵⁶
Сильвестр Ляско- ронський (†1754)	вихованець та ви- кладач і ректор КМА, віленський старший, братський архімандрит	«кофейникъ мосенжній болшой», «кофейникъ мѣдній жолтій малій»	«чайникъ мѣдній», «чайниковъ фанфурнихъ два маленкихъ», «чашокъ фанфурнихъ паръ сѣмь», «чашокъ краснихъ орѣховихъ пять», «сахарница жолтая мосенжная» ²⁵⁷
Ієсей (†1758)	вилубицький наміс- ник	—	«чайникъ мѣдній» ²⁵⁸

²⁵⁵ Києво-Могилянська Академія кін. XVIII – поч. XIX ст.: посвященна історія. С. 144, № 88; с. 412–413.

²⁵⁶ ІУДАК України. Ф. 127, оп. 148, спр. 56. Арк. 7 зв.

²⁵⁷ Там само. Оп. 1024, спр. 873. Арк. 3–4.

²⁵⁸ Там само. Ф. 130, оп. 2, спр. 128. Арк. 1 зв.

Власник, час фіксації	Освіта/кар'єра	Кавові прибори	Чайні прибори
Мелхіседек Орловський (†1764)	викладач та префект КМА, кирилівський ігумен	«кафейникъ статорой жолтой мѣди» ²⁵⁹	—
Ляріон (†1766)	архімандрит, який проживав «на покої» у Видубицькому монастирі	«кофейникъ оловяній зъ ручкою оловяною»	«чайникъ красной мѣди для варенія води», «чайникъ мѣдной жолтой мѣди», «чайникъ красной мѣди малой», «сахарница цѣновая безъ завѣсокъ с кришкою цѣнованою жъ», «корѣнныця жерстяная порожня» ²⁶⁰
Сиф Гамалія (†1767)	вихованець КМА, настоятель («старший») Віленського монастиря (бував у Москві в його справах), видубицький ігумен	«кофейниковъ жолтой мѣди два», «мелничка деревяная тереть кофе зъверху оной мѣдь жолтая»	«чайникъ фарфурный китайскій, сверху дужка фарфурна жъ», «чайникъ фарфурный бѣлый съ краснымъ писмомъ деревъ и хать по двомъ сторонамъ», «чашокъ фарфурныхъ разного сорту пар три и сверхъ двѣ блюда чайныѣ», «ложечка цѣдильная къ чаю оловяная», «чайница жолтой мѣди една», «сахарница жолтой мѣди една», «чайникъ мѣдный болший едина», «ларчикъ деревяный въ немъ двѣ чайницѣ и сахарница жерстяныѣ зъ нутранымъ замкомъ одинъ» ²⁶¹

²⁵⁹ Там само. Ф. 127, оп. 159, спр. 114. Арк. 18.

²⁶⁰ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 22 зв. — 23 зв.

²⁶¹ Там само. Спр. 200а. Арк. 13–15 зв.

Власник, час фіксації	Освіта/кар'єра	Кавові прибори	Чайні прибори
Яків Воронковський (†1774)	вихованець КМА, видубицький ігумен	«кофейникъ жолтой мѣди»	«чайникъ мѣдній болший для варѣння води», «чайникъ жолтой мѣди», «сахарница мѣди жол- той», а «до нея ложечка сребранная и шишѣ просменталній»/«пресметалній» ²⁶²
Никодим Панкратієв (†1774)	вихованець, викла- дач і ректор КМА	—	«чайник оловяный с деревяною ручкою», «са- харница мѣды жолтой», «чашекъ файфурныхъ пар двѣ» ²⁶³
ієромонах Ісая (—1776—)	видубицький еко- ном		«чайницъ (sic!) мѣдній, что воду грѣть», «чайникъ, что чай пить небольшою», «чайникъ жолтой мѣди», «сахарница жєстяна», «чашокъ простижъ паръ двѣ» ²⁶⁴
Кирило Кучеров- ський (†1783)	вихованець КМА (до класу пітики), вій- ськовий священик, настоятель кількох російських монас- тирів, кирилівський архімандрит	«кофейникъ єдинъ и молочникъ жолтой мѣди с кришкою єдинъ»	«чайниковъ черныхъ два, жолтой мѣди єдинъ», «чашокъ чайныхъ саксонскихъ паръ сѣмъ», «чашокъ чайныхъ китайскихъ паръ тры», «чаш- ка съ блюдцемъ болшая простого фарфура єдна», «чашокъ малыхъ чайныхъ простижъ паръ двѣ», «ларчикъ, мраморомъ навєдєнь, жєстяныхъ сосудовъ на чай два, на сахаръ єдинъ» ²⁶⁵

²⁶² Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 21. Арк. 43; ф. 130, оп. 2, спр. 538. Арк. 9—9 зв.

²⁶³ *Изд-4*. С. 179, 183, № XXIV.

²⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 466. Арк. 32 зв., 34—34 зв.

²⁶⁵ *Києво-Могилянська Академія кін. XVII — поч. XIX ст.: повсякденна історія*. С. 245—246, № 153; с. 440.

Власник, час фіксації	Освіта/кар'єра	Кавові прибори	Чайні прибори
Миколай Цвіт (†1784)	вихованець КМА та Кенігсберзького у-ту, викладач росій- ських семінарій, на- стоятель Пекінської місії, кирилівський архімандрит	—	«чайниця оловяныхъ три», «чашокъ финиенныхъ цвѣтныхъ десять, с коихъ двѣ зеленихъ, и при нихъ кришокъ такихъ же шесть», «чашокъ фарфурныхъ с кришками и золотими цвѣтками двѣ», «чайниковъ финиенныхъ два», «сахар- ниця небольшая финиенна одна», «сахарницъ финиенныхъ неболшихъ безъ кришокъ двѣ», «чашокъ фарфурныхъ одна въ другую вкладая- щихся девять», «чаинникъ каменной с кришкою», «чашка фарфурна с цвѣтами, в срединѣ оной ста- туйка фарфурная жъ», «пара чашокъ фарфурныхъ с мисочкою мѣдною финиенною», «пара чашокъ колпачковъ финиенныхъ», «пара чашокъ фарфурныхъ, с коихъ одна разбита» ²⁶⁶ «чайникъ черный мѣдной, и другій желтый» ²⁶⁷
Софроній Базилев- ський (†1786)	вихованець КМА, катедральний архі- диякон та экзамена- тор, київський петропавлівський ігумен	—	

²⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 178, спр. 43. Арк. 16, 17–17 зв.²⁶⁷ Там само. Оп. 180, спр. 12. Арк. 11 зв.

Додаток 2

Репертуар кавового та чайного посуду кийвських рядових ченців

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
Софійський ієродиякон Трифон Дацієвич	1742	—	«Фарфорка съ чашкою, что чай пют», скляна чашка	> 15,5 рубля, «полталярковъ битих три чвертка одна», «гинфровъ четирнадцятъ», «шостаковъ быгих тридцятъ два» ²⁶⁸
пустинно-миколаївський ієромонах Николім	1744	—	корінниця	? ²⁶⁹
Видубицький полагний монах Йосиф	1757	—	—	? ²⁷⁰
Невказаний видубицький чернець	1758	—	—	? ²⁷¹

²⁶⁸ Там само. Оп. 1020, спр. 591. Арк. 8–10 зв. Вказано лише готівку, без врахування вартості майна.

²⁶⁹ Можливо, належав до «чиновної» братії, адже клопотався про монастирські справи у Генеральному суді у Глухові (Там само. Оп. 1024, спр. 395. Арк. 3).

²⁷⁰ Там само. Ф. 130, оп. 2, спр. 128. Арк. 4.

²⁷¹ Там само. Арк. 3–3 зв.

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
видубицький ієромонах Йосаф	1760	—	—	? ²⁷²
видубицький ієромонах Мефодій	1762	—	—	47,11 рубля та «гинфювъ полских пять» ²⁷³
видубицький ієромонах Мелетій	1762	—	«чайничокъ цѣновий», «чашокъ чайнихъ четири парѣ» (інакше — «финжаловъ парѣ четири»), «корѣнничъ жестянихъ четири»	> 56 рублів ²⁷⁴
пустинно-миколайський шафар монах Єрмолай	1763	—	—	? ²⁷⁵
лаврський ієромонах Мелетій	1766	—	—	7,735 рубля ²⁷⁶

²⁷² Там само. Оп. 1, спр. 97. Арк. 1.

²⁷³ Там само. Арк. 7–8.

²⁷⁴ Там само. Арк. 13 зв. — 14 зв. Зазначу, що цей чернець міг належати й до «чиновних». Його послушання у монастирі невідоме, однак він, мабуть, грав не останню роль, адже був посланим у січні 1762 р. до ктиторів Миклашевських по обіщанні на монастир подарунки, мав власного служителя та приватні запаси спиртного (без вина) й риби, зрештою — достатньо небідний побут (див.: там само. Арк. 11–11 зв., 14, 16).

²⁷⁵ Там само. Ф. 131, оп. 30, спр. 178. Арк. 2–3.

²⁷⁶ ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 245. Арк. 9.

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
лаврський ієромонах Лавренгій	1766	—	—	5,435 рубля ²⁷⁷
лаврський ієромонах Іліодор	1766	—	«чайникъ оловяной съ ручкою ж деревяною», «чашка з блюдцемъ чайная простая»	8,9475 рубля ²⁷⁸
лаврський ієромонах Антоній	1766	—	«чайникъ ветхой оловяной»	1,025 рубля ²⁷⁹
лаврський ієромонах Євсей	1766	—	«чашка чайная глиняна», «чашка деревяная»	3,675 рубля ²⁸⁰
лаврський ієромонах Онисифор	1766	—	—	2,045 рубля ²⁸¹
лаврський монах Сиф	1766	—	«чаиникъ глиняний», «блюдця и чашечка глиняные»	2,23 рубля ²⁸²

²⁷⁷ Там само. Арк. 9 зв.

²⁷⁸ Там само. Арк. 10–10 зв.

²⁷⁹ Там само. Арк. 11 зв.

²⁸⁰ Там само. Арк. 11 зв.–12.

²⁸¹ Там само. Арк. 12 зв.–13.

²⁸² Там само. Арк. 13–13 зв.

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
видубицький ієромонах Йосиф	1770	—	«чайникъ мѣдній», «чашокъ фарфурних три», «сахарница с грома шуфлядками» ²⁸³	—
видубицький ветлиський шафар ієродиякон Феодосій	1771	—	«пущечка жєстяная по подобію корбънницѣ здѣланна» ²⁸⁴	?
видубицький ієродиякон, літківський шафар Пахомій	1772	—	—	7,25 рубля ²⁸⁵
видубицький рясофор Донат	1772	—	—	повністю убогий ²⁸⁶
видубицький рясофор Іов	1772	—	—	повністю убогий ²⁸⁷

²⁸³ ЦДІАК України. Ф. 130, оп. 1, спр. 97. Арк. 49. Окрім цього посуду у реєстр внесено і з невідомих причин невідомо коли викреслено ще «чайникъ оловяний», чайничку «викторову», до чашок — дві пари «черепяних» блюдець. Реєстр келійних пожитків Йосиф складав по від'їзді до Глухова (там само. Арк. 47), тож не виключено, що він теж належав не до «подлійших» іноків, адже, найшвидше, їхав у столицю Малоросійської губернії клопотатися про монастирські справи.

²⁸⁴ Там само. Спр. 322. Арк. 117 зв.

²⁸⁵ Там само. Спр. 440. Арк. 14—15 зв., 21.

²⁸⁶ «По умертвії же его никакихъ вещей собственныхъ его не осталось, но онъ чимъ нужнымъ съ одѣянія от монастыря по убожеству его снабдѣнь былъ, въ томъ и погребень» (там само. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4228. Арк. 26).

²⁸⁷ «По умертвії же его никакихъ вещей собственныхъ его не осталось, но онъ чимъ нужнымъ съ одѣянія от мнштра по убожеству его снабдѣнь былъ, въ томъ и погребень» (там само. Арк. 25).

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
видубицький ієромонах Гаврил	1773	—	—	? ²⁸⁸
видубицький ієромонах Йосиф	1774	«сахарница жестяная одна (три коробачки в которихъ), в одной чаю полчвертки, кофе паленого двѣ ложки», «кофейникъ мѣдній».	«сѣточка серебряная одна, ложка пресментальная чаевых фарфурных паръ 2», «друшлячокъ маленкій мѣдній, что чай пѣдятъ», «фаерка часовая», «чайниковъ мѣдных два, елень большой, другой малой»	20 рублів 65 копійок ²⁸⁹
видубицький ієромонах Віктор	1774	—	бляшана пукорниция з олов'яною ложечкою	? ²⁹⁰

²⁸⁸ Там само. Ф. 130, оп. 1, стр. 440. Арк. 22–22 зв.

²⁸⁹ Там само. Арк. 7–8. Насправді вартість майна була значно вищою, алже чернець мав і доволі багатий за репертуаром гардероб, тканини, книги, інструмент, харчові припаси тощо. Вказана сума – це лише наявна у келії готівка «сребной монети» (там само. Арк. 6–10 зв.).

²⁹⁰ Там само. Арк. 11 зв. Аркуш з реєстром пошкоджено, тож один запис повністю не читається: «[...] зь бляшаними пушками» (там само).

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
видубицький літківський господничий монах Орест	1774–1775	«кофейник м'ядний» (на 1774)	«чайникъ м'ядній одинъ», «чашокъ гринанихъ (sic!) пара, другая д'єр'євяная» (на 1774 р.), «чайниковъ 2» (на 1775 р.)	> 131,3 рубля ²⁹¹
видубицький рясофор Мирон	1774	–	–	> 15 копійок ²⁹²
братський ієромонах Яків Блоніцький	1774	–	–	? ²⁹³
видубицький полатний монах Митрофан	1775	–	«чайникъ маленкий жолтой м'яди съ кришкою оловяною»	27,74 рубля ²⁹⁴
братський ієромонах Йо- сиф Шаула	1776	–	–	? ²⁹⁵
видубицький ієромонах Віктор	1779	–	«сахарница жестяна»	? ²⁹⁶

²⁹¹ Там само. Арк. 9 зв. – 10, 23 зв., 24 зв. Насправді вартість майна була значно вищою, адже чернець мав і доволі багатий за репертуаром гардероб, тканини, книги, інструмент, харчові припаси тощо. Вказана сума – це лише наявна у келії готівка «сребной монети» та Орестова оцінка частини пограбованого у нього майна (там само. Арк. 9–10 зв., 23–24 зв.).

²⁹² Там само. Арк. 2–3. Вочевидь, пройшов «латинський» вишкіл, адже 15 книг, переважно латино- та польськомовних (там само. Арк. 2 зв. – 3).

²⁹³ Там само. Ф. 127, оп. 169, спр. 37. Арк. 10.

²⁹⁴ Там само. Ф. 130, оп. 2, спр. 553. Арк. 1.

²⁹⁵ Там само. Ф. 127, оп. 171, спр. 35. Арк. 7.

²⁹⁶ Там само. Ф. 130, оп. 1, спр. 440. Арк. 33–34.

Власник	Час фіксації	Кавові прибори	Чайні прибори	Загальна вартість майна
видубицький монах Аарон	1779	—	—	>27,55 рубля ²⁹⁷
видубицький ієромонах Стефан	1781	—	«чайничокъ цѣновій малій»	>28,23 рубля ²⁹⁸
видубицький ієродиякон Іона	1782	—	—	3,36 рубля ²⁹⁹
видубицький монах Мойсей, багринівський «смотритель»	1782	—	«чайничокъ маленький жолтой медль с кришкою оловяною», «чайниковъ красной мѣлы два», «мисочокъ чайныхъ московской работы 2»	>17,08 рубля ³⁰⁰
видубицький ієромонах Спиридон	1783	—	«чайникъ цѣновый съ кришкою»	>4 рублі ³⁰¹
видубицький ієродиякон Касіан	1789	—	—	>1,29 рубля ³⁰²

²⁹⁷ Там само. Арк. 28–28 зв.

²⁹⁸ Там само. Спр. 723. Арк. 4 зв., 6–7. Вказано лише наявну готівку. Насправді вартість майна була значно вищою, адже чернець мав і доволі багате матеріальне оточення, зокрема набір телярського та кравецького інструменту.

²⁹⁹ Там само. Спр. 744. Арк. 8. Вказано лише готівку без врахування вартості достатньо скромного майна.

³⁰⁰ Там само. Арк. 2 зв.–3. Вказано лише готівку без врахування вартості майна.

³⁰¹ Там само. Спр. 723. Арк. 22–22 зв., 24 зв. Вказано лише готівкову суму без врахування вартості всього майна.

³⁰² Там само. Арк. 26–26 зв. Вказано лише готівкову суму без врахування вартості доволі скромного майна.